

Polska bieda

w świetle

**Europejskiego Roku
Walki z Ubóstwem
i Wykluczeniem Społecznym**

pod redakcją naukową Hieronima E. Kubiaka

Kraków 2012

Rada Wydawnicza Krakowskiej Akademii im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego:
Klemens Budzowski, Maria Kapiszewska, Zbigniew Maciąg, Jacek M. Majchrowski

Recenzje: prof. zw. dr hab. Grzegorz Babiński, Uniwersytet Jagielloński
prof. zw. dr hab. Krystyna Slany, Uniwersytet Jagielloński

Projekt okładki: Oleg Aleksejczuk

Tłumaczenie na język angielski: Grzegorz Bełza

Indeksy: Hieronim Kubiak, Halina Baszak-Jaroń, Oleg Aleksejczuk

Adiustacja: Halina Baszak-Jaroń

ISBN 978-83-7571-158-5

Copyright© by Krakowska Akademia im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego
Kraków 2012

Żadna część tej publikacji nie może być powielana ani magazynowana
w sposób umożliwiający ponowne wykorzystanie,
ani też rozpowszechniana w jakiegokolwiek formie
za pomocą środków elektronicznych, mechanicznych, kopiujących, nagrywających
i innych, bez uprzedniej pisemnej zgody właściciela praw autorskich

Na zlecenie:

Krakowskiej Akademii
im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego
www.ka.edu.pl

Wydawca:

Krakowskie Towarzystwo Edukacyjne sp. z o.o. – Oficyna Wydawnicza AFM,
Kraków 2012

Sprzedaż prowadzi:

Księgarnia „U Frycza”

Kampus Krakowskiej Akademii im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego

ul. Gustawa Herlinga-Grudzińskiego 1, 30-705 Kraków

tel./faks: (12) 252 45 93

e-mail: ksiegarnia@kte.pl

Skład: Oleg Aleksejczuk

Druk i oprawa: Krakowskie Towarzystwo Edukacyjne sp. z o.o.

Stanisława Golinowska

O biedzie
i polityce jej zwalczania współcześnie
Podejście porównawcze
w świetle Europejskiego Roku Zwalczania
Ubóstwa i Wykluczenia Społecznego

Wprowadzenie

Ubóstwo traktujemy jako sytuację braku środków, pozwalających na zaspokojenie zasadniczych potrzeb ludzkich. O to, jakie są to potrzeby, trwa spór od wielu lat. W międzynarodowych programach stosuje się pojęcie *basic human needs*, a w polityce niektórych krajów wdraża się kategorię minimalnego dochodu gwarantowanego, pozwalającego na zaspokojenie potrzeb podstawowych. W krajach zamożniejszych, a głównie w Unii Europejskiej, formułowane są programy oparte na koncepcji zmniejszania nierówności, czyli ograniczania ubóstwa relatywnego. Ubogim jest nie tylko ten, który nie może zaspokoić swych podstawowych potrzeb egzystencjalnych, ale także ten, którego dochód odbiega od przeciętnego i przez to jego warunki życia zbyt „odstają” od warunków innych.

Ubóstwo jest zjawiskiem towarzyszącym ludzkości od zawsze, występującym w każdym kraju i bardzo trudnym do likwidacji. Postacie ubóstwa są jednak zdecydowanie różne. W ubogich rodzinach amerykańskich nie jest problemem brak żywności, ubrania czy nawet samochodu. Natomiast w ubogich rodzinach biednych krajów afrykańskich, czy w Indiach brakuje czystej wody, żywności i leków. Biedne rodziny w krajach Ameryki Łacińskiej często są całkowicie wykluczone; żyją w gettach subkultury ubóstwa z których trudno się wyzwolić.

W Europie problem biednych rodzin polega głównie na niedostatecznym zatrudnieniu a w konsekwencji braku dochodów, pozwalających na zaspokajanie pewnego standardu potrzeb człowieka, w europejskiej cywilizacji przyjętego za oczywisty. To niedostateczne zatrudnienie związane jest z brakiem miejsc pracy, albo posiadaniem takich cech, które nie sprzyjają tzw. zatrudnialności (*employability*): niskie czy nieodpowiednie kwalifikacje, niesprawność związana z chorobą czy inwalidztwem a także obciążenie obowiązkami

rodzinnymi (wielodzietność, opieka w sytuacji niepełnosprawności czy nie-samodzielności), niezaradność i zagubienie w środowisku, co często dotyczy imigrantów, pochodzących z innego kręgu kulturowego.

Na tle tej różnorodności sytuacji oraz postaci ubóstwa rozwinęto wiele uporządkowanych metodologicznie podejść, pozwalających na usystematyzowane badania naukowe, na porównywanie zjawiska między krajami i – co szczególnie istotne – na wprowadzanie w życie programów trafnie adresowanych nie tylko do ludzi potrzebujących pomocy, ale także skutecznych w rozwiązywaniu ich problemów i wychodzenia z biedy.

Przedmiotem opracowania jest ukazanie problemu ubóstwa i polityki zwalczania ubóstwa w kontekście porównawczym z koncentracją na krajach Unii Europejskiej w związku z europejskimi strategiami ukierunkowanymi na integrację i spójność społeczną.

1. Problemy definiowania i pomiaru ubóstwa

Społeczne interwencje państwa oraz pomoc organizacji międzynarodowych w zwalczaniu ubóstwa wymagają w miarę precyzyjnego zdiagnozowania zjawiska; jego zdefiniowania i zmierzenia. To spowodowało szybki rozwój metodologii, pozwalającej na odkrywanie biedy, wyjaśnianie, pomiar i porównywanie w skali międzynarodowej. Po kilku dekadach przekonywania i polemik na temat zasadności różnych podejść, istnieje obecnie uzgodniony język i sposób definiowania oraz pewna konwencja w klasyfikacji ubóstwa oraz jego pomiaru. Wzbogacane są też badania statystyczne i rozwijane nowe metody analizy (Topińska 2010; Panek 2011), obejmujące więcej wymiarów oraz uwzględniające jednostkową dynamikę zmian w czasie (badania panelowe). To poszukiwanie nowych podstaw do wnioskowania niejednokrotnie komplikuje ogląd, stąd wszelkie nowinki idą zwykle w parze z tradycyjnymi oszacowaniami ubóstwa.

Podejście jedno- i wielowymiarowe

W definiowaniu ubóstwa istotne jest rozróżnienie jego wymiarów. Najczęściej analizowane jest ubóstwo dochodowe, nazywane monetarnym. Jest to najprostszy sposób ujęcia biedy, pozwalający na pomiar i porównania. Przedmiotem sporów w ramach tego podejścia jest to, czy wskaźniki powinny odnosić się do dochodów *sensu stricte* czy raczej konsumpcji. Wiarygodna identyfikacja dochodów jest znacznie trudniejsza niż wydatków konsumpcyjnych, szczególnie w krajach o istotnym zakresie szarej strefy. W konsekwencji w krajach zamożniejszych analizy ubóstwa opierają się na statystyce dochodów (np. eu-

ropejskie badania EU-SILC: *Statistics on Income and Living Condition*), a badania w krajach rozwijających się – na statystyce konsumpcji gospodarstw domowych (np. liczne badania Banku Światowego). W Polsce stosuje się obecnie oba podejścia: tradycyjnie – wydatków konsumpcyjnych oraz obecnie – także dochodów, bowiem jako kraj członkowski UE włączony jest do europejskich badań EU-SILC.

Oponenci podejścia monetarnego rozwinęli ujęcia wielowymiarowe, dodając do dochodu wymiar majątku, kapitału ludzkiego, a nawet kapitału społecznego. Dodawanie kolejnych wymiarów jest poznawczo niewątpliwie wzbogacające (Alkire, Foster 2011), ale wówczas trudno o ocenę ilościową. Jak wtedy zagregować te różne i zachodzące na siebie niejednokrotnie wymiary? Mimo trudności zaproponowano kilka rozwiązań, respektując postulat Amartya Sena (1976) o tym, aby pomiar ubóstwa uwzględniał dwie istotne kwestie:

- identyfikował biednych w populacji (*identifying the poor among the total population*),
- konstruował numeryczną (ilościową) miarę ubóstwa (*constructing a numerical measure of poverty*).

Najbardziej popularne podejście wielowymiarowe rozwinęto w raportach UNDP na temat rozwoju ludzkiego (*human development*), łącząc wymiar materialny, edukacji i zdrowia. W Unii Europejskiej do monitorowania sytuacji ubóstwa i wykluczenia społecznego zastosowano zbiór wskaźników zwanych lejkenowskimi (Leaken Indicators), obejmujących 18 wskaźników szczegółowych: 8 z tzw. obszaru podstawowego i 10 wskaźników o charakterze pomocniczym. Obejmują one w sumie następujące obszary: dochody, prace, edukację oraz nierówności w przekroju przestrzennym. Lista ta została zaproponowana przez środowisko eksperckie pod kierunkiem Anthony Atkinsona (2002) i przez nie była też modyfikowana (Atkinson, Marlier, Nolan 2004). Wskaźniki Lejkenowskie są podstawą oceny realizacji strategii integracji społecznej, dokonywanej co kilka lat wspólnie: przez Komisję Europejską oraz rządy narodowe.

W analizach Eurostatu stosowane jest też inne wielowymiarowe podejście, obejmujące ocenę deprivacji materialnej. Nawiązuje do podejścia postulowanego przez angielskiego uczonego – Petera Townsend'a (1979), który na podstawie badań empirycznych przedstawił listę czynników deprivacji oraz skonstruował tzw. indeks deprivacji materialnej.

Zbiór wskaźników do oceny deprivacji materialnej Eurostatu obejmuje dziewięć rodzajów braków, czy niemożności, występujących na skutek posiadania niewystarczających dochodów: (1) potrzebnych na co najmniej tygodniowego wyjazd rodziny na wypoczynek, (2) niemożność z powodów finansowych jedzenia ryby lub mięsa co drugi dzień, (3) trudności z ogrzewaniem

mieszkania z powodu braku pieniędzy, (4) niemożność pokrycia niespodziewanego wydatku, (5) występowanie zaległości w opłatach, (6) brak wyposażenia mieszkania w telewizor, (7) w pralkę, (8) telefon i (10) samochód. Występowanie co najmniej 3 niemożności uznaje się za pozostawanie w sferze ubóstwa materialnego.

Podjęcie wielowymiarowe jest bardziej wymagające; bazuje na specjalnie zbieranych danych i wymaga stosowania przemyślanych sposobów agregowania wskaźników, niejednokrotnie z różnymi wagami znaczeniowymi dla określonych obszarów. Jednocześnie jednak konkretnie lokuje problem, pozwalając następnie na trafniejsze programy zwalczania ubóstwa.

Różne ubóstwo i różne linie ubóstwa

Obok sporu o jedno czy wielowymiarowe podejście do mierzenia ubóstwa, dyskusja toczyła się wokół charakteru wskaźników oddzielających ubogich od nieubogich, nazywanych liniami ubóstwa. Czy mają to być wskaźniki biedy absolutnej, czy relatywnej, czy biedy opisywanej obiektywnie, czy subiektywnie?

Spór ten odzwierciedlał różnice w postrzeganiu ubóstwa zdeterminowane różnym rozwojem ekonomicznym krajów i odmienną kulturą społeczności je zamieszkujących. Odzwierciedlał też różnice w skali deprywacji potrzeb z powodu ubóstwa. Każdy język powala na stopniowanie ubóstwa; nędza, bieda, niedostatek. Sugerowano więc definicje i wskaźniki odpowiednio do stopnia zajęcia przez „chorobę”. W dyskusji o liniach ubóstwa odbijała się też polityka; czy domagać się zdecydowanej interwencji na rzecz konkretnej pomocy biednym, czy raczej popierać tworzenie warunków, pozwalających na ograniczanie dróg wiodących do ubóstwa.

Bieda absolutna

W koncepcji biedy absolutnej zawarte są dwa elementy: identyfikacja potrzeb podstawowych lub zasadniczych oraz odpowiednia ich wycena w postaci monetarnej. W praktyce stosowania absolutnych linii ubóstwa wyróżnia się metody oparte na wycenie potrzeb podstawowych oraz tylko potrzeb żywnościowych powiększonych wskaźnikowo o wycenę innych potrzeb. Identyfikacja potrzeb podstawowych dokonywana jest przez ekspertów ustalających normatywnie koszyk potrzebnych produktów i usług. Może to być koszyk dóbr zaspokajających tylko potrzeby przeżycia (egzystencjalne) lub szerzej – koszyk pozwalający na funkcjonowanie w społeczeństwie w sposób zintegrowany (bez wykluczenia). Ten drugi koszyk w polskiej praktyce wyznaczania ubóstwa absolutnego nazywany jest minimum socjalnym.

Ubóstwo absolutne, mimo nazwy, nie oznacza stałej wartości wskaźnika ani w czasie, ani porównawczo. Także to, co jest potrzebą podstawową może

być różne i zmienne. Zależy od klimatu (w krajach Północy potrzebna ochrona przed zimą), od dominującego charakteru pracy (praca fizyczna wymaga więcej kalorii), od kultury i religii (różne obrzędy), a także od poziomu rozwoju, na którym pewien standard życia uznaje się za niezbędny (np. higiena osobista, powierzchnia mieszkania). To powoduje, że linie ubóstwa stosowane w badaniach porównawczych, obejmujących kraje świata (najczęściej prowadzone przez Bank Światowy) są inne dla różnych regionów globu. Rozpiętość absolutnej linii ubóstwa waha się od 1 \$ dziennie do kilkunastu i więcej (Ravallion 2011).

Bieda relatywna

Koncepcja biedy relatywnej jest odpowiedzią na zależność ubóstwa od standardu i sposobu życia w danym kraju. Uznaje się więc względność ubóstwa oraz wskazuje na nierówności jako istotny wyznacznik ubóstwa. W statystykach ubóstwa relatywnego przyjmuje się, że biedni są ci, którzy żyją poniżej pewnego zakresu poziomu przeciętnego. Linie ubóstwa relatywnego wyznacza poziom od 40% do 60% przeciętnej (lub mediany) wartości dochodów (lub konsumpcji).

Podjęcie relatywne zostało przyjęte przez Eurostat do analiz porównawczych. Od 2005 r. zastosowana w UE linia stanowi 60% mediany krajowych dochodów z uwzględnieniem nowych skal ekwiwalentności i jest kalkulowana na podstawie specjalnego ogólnoeuropejskiego badania EU-SILC.

Linie ubóstwa relatywnego w statystykach GUS wyznacza 50% poziomu przeciętnych wydatków (konsumpcji).

Subiektywne granice ubóstwa

Subiektywne granice ubóstwa powstały jako wynik badań na temat postrzegania przez respondentów własnej sytuacji życiowej. Była to odpowiedź na ten nurt koncepcji socjologicznych i psychologicznych, w których uznaje się, że to odczuwanie ubóstwa jest problemem społecznym i w konsekwencji – politycznym, a nie zewnętrzne oceny poziomu życia, sporządzane przez nawet najbardziej godnych zaufania ekspertów, czy przez statystyków, którzy wyznaczanie linii ubóstwa traktują niekiedy jako „elegantną” metodę wyłącznie analiz ilościowych.

Wyznaczanie subiektywnych granic ubóstwa może być bardziej statystyczne i ilościowe i bardziej jakościowe. W ilościowych, reprezentatywnych badaniach statystycznych zadaje się zwykle pytania o różne poziomy wystarczających i niewystarczających dochodów i na tej podstawie dokonuje się szacunku postrzegania biedy (niewystarczających dochodów). Do oszacowania subiektywnej linii ubóstwa w Polsce GUS stosuje metodę leydeńską, spopularyzowaną przez Podgórskiego.

Podjęcie bardziej jakościowe opiera się na analizowaniu kontaktów (wywiadów, obserwacji) z ludźmi ubogimi. Są to zwykle badania zakresowo ograniczone, ale za to pogłębione. W Polsce prowadziły je przede wszystkim: Jarosz (środowiska społecznej patologii), Tarkowska (środowiska postpegerowskie), Warzywoda-Kruszyńska i Grotowska-Leder (środowiska wielkomiejskie). Znaczny postęp tego nurtu przyniosły badania Banku Światowego. W 1999 r. zapoczątkowano badania, polegające na ankietowaniu osób ubogich w środowiskach lokalnych najbiedniejszych krajów i regionów świata. Rezultaty takiego pierwszego badania, obejmującego 20 tysięcy osób z 23 krajów, ukazały się w raporcie *World Development Report 2000/2001* (World Bank 2001). Wyniki okazały się nad wyraz ciekawe. Podjęto więc kolejne: 40 tysięcy z 50 krajów oraz 60 tysięcy z 60 krajów. Z przeprowadzonych wywiadów z osobami biednymi wynikają wnioski, które w zasadzie nie odbiegają od rekomendacji eksperckich, ale zdumiewa ich proste przedstawienie i rozsadek w ocenie procesów społecznych oraz obiektywizacja własnego losu. Podnoszenie znaczenia priorytetów inwestycyjnych w podstawową infrastrukturę: drogi, elektryczność i transport, było dla badanych ubogich bardziej oczywiste niż prawdopodobnie dla wielu lokalnych polityków. Podobnie jak dostęp do edukacji, instytucji ochrony zdrowia oraz instytucji finansowych (banków!). Powszechnie też podzielano troskę o uczciwe zachowania administracji i polityków. Doświadczenia z korupcją, samowolą oraz arogancją należą w krajach rozwijających do boleśnie częstych. Wskazywano na przykład na nieprzyjazne mieszkańcom lokalne regulacje, które tylko pogarszały sytuację ubogich, na brak zachęcania do uczestnictwa i kooperacji, a przeciwnie – na zniechęcanie i skłócanie ludzi. Respondenci podkreślali potrzebę szerzenia wiedzy obywatelskiej, dostępu do przydatnej informacji, nabywania umiejętnych zachowań, wspieranie społecznego organizowania się i wprowadzanie dialogu z władzą lokalną, dzięki któremu można artykułować potrzeby i problemy zwykłych ludzi.

Urzędowe linie ubóstwa

Urzędowe linie ubóstwa, to najczęściej progi dochodowe stosowane w instytucjach państwa, a szczególnie pomocy społecznej, stanowiące kryterium dostępności do jej świadczeń. Ustanawiane są w różny sposób; albo jako linie ubóstwa absolutnego w oparciu o koszyki produktów i usług zaspokajających ekspercko zdefiniowane potrzeby podstawowe albo też jako linie relatywne – w odniesieniu do pewnej kategorii dochodowej, nie rzadko płacy minimalnej lub minimalnej emerytury. W Polsce opracowano dwa progi dostępu do pomocy społecznej: próg interwencji socjalnej (PIS), odpowiadający granicy skrajnego ubóstwa (minimum egzystencji) oraz próg dochodowego wsparcia rodzin (WDR), nieco wyższy, uwzględniający większe potrzeby rodzin z dziećmi.

W praktyce wielu krajów dochodowe progi dostępu do świadczeń pomocy społecznej traktowane są jako linie ubóstwa także przez badaczy. Wtedy szacowana stopa ubóstwa w statystykach narodowych opiera się na danych o korzystaniu z pomocy społecznej.

Wykluczenie społeczne

W badaniach społecznych, nawiązujących do tradycji francuskiej, a także występujących w praktyce programowej Unii Europejskiej, zaczęto stosować kategorię wykluczenia społecznego jako bardziej odpowiednią do charakteryzowania współczesnych kwestii socjalnych, zastępując niejednokrotnie kategorię ubóstwa (Golinowska 2008).

Wykluczenie społeczne nie jest jednak synonimem ubóstwa, chociaż ubóstwo jest jednocześnie jednym z czynników wykluczenia społecznego; może być jego przyczyną współwystępować z innymi wymiarami lub być skutkiem jakiegoś wymiaru wykluczenia np. bezrobocia. Jednak ubodzy nie muszą być wykluczeni społecznie a osoby wykluczone nie muszą być ubogie.

Wykluczenie społeczne jest kategorią ukazującą problemy w kilku wymiarach, które wskazują zarówno proces deprywacji, jak i nie uczestniczenia. Kategoria wykluczenia społecznego obejmuje zawsze wiele wymiarów ludzkiego życia. To, jakie wymiary zostaną objęte pojęciem wykluczenia społecznego zależy od koncepcji ekspercko-politycznej.

Koncepcja wykluczenia społecznego dotyczy procesu. W jego trakcie może mieć miejsce kumulacja niekorzystnych zjawisk, prowadząca do drastycznego efektu końcowego, a może proces zatrzymać na jakimś etapie lub go odwrócić.

Badania dotyczące wykluczenia społecznego, co charakterystyczne, obejmują zagadnienia partycypacji grupy badanej w życiu społecznym i politycznym.

Obecnie próbuje się zidentyfikować nie tylko te osoby, którym brakuje indywidualnych zasobów potrzebnych do integracji, ale także te, których partycypacja społeczna napotyka na szereg przeszkód „zewnętrznych”, a więc takie, które są dyskryminowane, dotyczą je przewlekłe choroby, doświadczają ograniczeń w mobilności przestrzennej, mają problemy z tożsamością kulturową itp. Brak zasobów materialnych jest zasadniczą i być może nawet główną przyczyną braku partycypacji, ale na pewno nie jedyną.

2. Zwalczanie ubóstwa imperatyw globalny, europejski, narodowy, regionalny i lokalny

Zwalczania ubóstwa weszło na trwałe do programów wszystkich szczebli władzy i współcześnie żadna nie zapomni o wpisaniu go jako zasadniczego

celu politycznego. Może to być wprowadzie tylko deklaracja i trzymanie się w ryzach poprawności politycznej, ale wcześniej czy później trzeba się z tego rozliczyć. Ten znak współczesności zasługuje na uwagę i analizę. Dlaczego wszystkie organizacje międzynarodowe i rządy to robią? Jakie siły i obawy to powodują? Wśród przyczyn tej podobnie deklarowanej polityki znajdujemy zarówno tradycyjną prewencję przed buntem zradykalizowanego i głodnego ludu, jak i współczesne respektowanie praw człowieka, a także interes kapitału i producentów w rozszerzaniu rynków zbytu i podtrzymywaniu masowej konsumpcji w skali globalnej.

Globalny program zwalczania ubóstwa

XXI wiek zaczął się z ogłoszeniem przez Narody Zjednoczone globalnego programu rozwoju ludzkiego nazwanego Milenijne Cele Rozwoju (*Millennium Development Goals* – MDGs), którego pierwszym spośród ośmiu celów¹ było zwalczanie skrajnego ubóstwa i głodu na świecie. Dla realizacji tego czołowego celu sformułowano dwa konkretne zadania: (1) zmniejszyć o połowę liczbę ludności, której dochód nie przekracza 1 dolara USA dziennie, (2) zmniejszyć o połowę liczbę ludności, cierpiącej z powodu głodu. Horyzont programu określono na 15 lat: 2001–2015.

Milenijne Cele Rozwoju stanowiły syntezę opracowywanych programów i prowadzonych przez ONZ działań już w latach i 90., ale zawierały liczne nowe akcenty i miały w pełni globalny zakres, chociaż ze względu na znacznie wyższą skalę zjawiska biedy w krajach rozwijających się można założyć, że program adresowany był przede wszystkim do nich.

Co roku opracowywane raporty, monitorujące osiągnięcie celów Milenijnego Programu ONZ ukazywały korzystną tendencję w zwalczaniu skrajnego ubóstwa. Raport ONZ, publikujący dane z 2005 r., wskazywał na zmniejszenie skrajnego ubóstwa (wg wskaźnika mniej niż 1,25 \$ dziennie) w krajach rozwijających się z 42% do 25%, chociaż to 25% obejmowało aż 1,4 mld ludzi (UN 2007).

Postęp w rozwoju i zwalczaniu ubóstwa zatrzymał się wraz z wystąpieniem globalnego kryzysu finansowego i ekonomicznego (WB 2010). Kryzys błyskawicznie rozprzestrzenił się na świecie w końcu dekady i zatrzymał dynamikę wzrostu gospodarczego w wielu regionach świata, a była ona w latach poprzednich wysoka. W regionie Azji Południowej i Wschodniej wzrost pro-

¹ Pozostałe cele Deklaracji Milenijnej to: (2) Zapewnić powszechne nauczanie na poziomie podstawowym, (3) Promować równość płci i awans społeczny kobiet, (4) Ograniczyć umieralność dzieci, (5) Poprawić opiekę zdrowotną nad matkami, (6) Ograniczyć rozprzestrzenianie się HIV/AIDS, malarii i innych chorób, (7) Stosować zrównoważone metody gospodarowania zasobami naturalnymi, (8) Stworzyć globalne partnerskie porozumienie na rzecz rozwoju.

duktu krajowego brutto w połowie dekady był najwyższy – około 9% rocznie i mimo że obniżył się o około 3,5 punkty procentowe (UN 2011), to i tak tempo wzrostu pozostawało wysokie. Najgłębszy spadek dochodu narodowego wystąpił w krajach transformacji i w krajach rozwiniętych.

Tabela 1. Kształtowanie się rocznej stopy wzrostu gospodarczego w drugiej połowie dekady

Regiony świata	2006	2007	2008	2009	2010	2011*
Świat	4,0	3,9	1,6	-2,0	3,6	3,1
Kraje rozwinięte	2,8	2,5	0,1	-3,5	2,3	1,9
Kraje transformacji	8,3	8,6	5,2	-6,7	3,8	4,0
Kraje rozwijające się	7,3	7,6	5,4	2,4	7,1	6,1
Wschodnia i Południowa Azja	8,6	9,3	6,2	5,1	8,4	7,1
w tym Chiny	11,6	13,0	9,6	9,1	10,1	8,9
Ameryka Łacińska i Karaiby	5,6	5,6	4,0	-2,1	5,6	4,1
Kraje o najniższym poziomie GDP	7,6	8,1	6,7	4,0	5,2	5,5

Źródło: UN 2011.

Mimo że to kraje rozwinięte i kraje transformacji poniosły największe straty w dynamice rozwoju, to wpływ na poziom życia w krajach biedniejszych okazał się bardziej dotkliwy, zmniejszając osiągnięcia w zwalczaniu ubóstwa z poprzednich lat. Kraje biedne, pozostając w zależności od krajów bogatych, uzyskiwały mniejsze strumienie pomocy międzynarodowej, transfery emigrantów (*remittances*) były znacznie mniejsze, a na miejscu wzrosły ceny dóbr podstawowych, w tym szczególnie żywności (WB 2010). Pojawiły się ograniczenia w produkcji żywności, także na skutek negatywnego wpływu środowiska naturalnego w tych regionach świata, które są bardziej narażone na zmiany klimatu. Niektóre raporty ostrzegają przed wystąpieniem głodu w najbiedniejszych regionach. Eksperci szacują, że skala ubóstwa wzrośnie i powstaną trudności z realizacją Milenijnych Celów Rozwoju do 2015 r. Świat zaczął spoglądać na USA jako na największego winnego wystąpienia globalnego kryzysu i jednocześnie z największą nadzieją nie tylko na uporanie się USA z nim, ale też wyciągnięcie lekcji na przyszłość dotyczącej potrzeby zwiększenia wysiłków oraz stosowania skuteczniejszych metod poprawiania wysoce niedoskonałego ładu światowego.

Europejski program zwalczania ubóstwa i wykluczenia społecznego

Unia Europejska, która powstała jako wielki projekt gospodarczy i polityczny, przez długie lata nie uwzględniała wymiaru społecznego mimo deklaracji za-

wartej w zapisie Traktu Rzymskiego, że jest także wspólnotą społeczną. W ten sposób powstała „asymetria konstytucyjna” między polityką gospodarczą i polityką społeczną. Wprawdzie w ramach postępującego procesu integracji europejskiej rola polityki społecznej nieco wzrosła, to jednak postęp integracji gospodarczej był jeszcze szybszy (jednolity rynek, swoboda przepływu usług i kapitałów, Unia Gospodarcza i Walutowa) i polityka społeczna rozwijała się zawsze z opóźnieniem jako reakcja na wspólne problemy społeczne w starej Europie, z których główny problem tkwił w niedostatecznie efektywnym funkcjonowaniu rynków pracy; z jednej strony z powodu strukturalnego niedostosowania podaży i popytu na pracę, tak w przekroju demograficznym i kwalifikacji, jak i z powodu trudności integrowania się imigrantów.

Wspólnotowa polityka społeczna została wyraźnie podporządkowana celom integracji gospodarczej, zwłaszcza funkcjonowaniu rynków pracy. Odpowiednio do tego także pojęcie polityki społecznej UE ma nieco inny zakres niż w odniesieniu do państw członkowskich. Unijna polityka społeczna obejmuje głównie zagadnienia zatrudnienia (w tym mobilności pracowników), prawa pracownicze, bezpieczeństwo i warunki pracy oraz równouprawnienie płci (Żukowski 2009). W dekadzie lat 90. wzrosła jednak świadomość wyzwań, przed którymi stały systemy zabezpieczenia społecznego w państwach członkowskich UE, co doprowadziło do „nowego podejścia” w zakresie wspólnotowej polityki społecznej (Anioł 2003). Rosło przekonanie, że zabezpieczenie społeczne powinno być traktowane jako czynnik wspierający wzrost gospodarczy i że cele gospodarcze i społeczne mogą się nawzajem wspierać.

Dwa dokumenty poszerzyły społeczne kompetencje Unii Europejskiej: Traktat Amsterdamski z 1997 r. oraz Traktat z Lizbony, który wszedł w życie 1 grudnia 2009 r. Traktat zapewnia poszanowanie wolności i zasad określonych w Karcie Praw Podstawowych i nadaje im wiążącą moc prawną, a obejmują one obok praw cywilnych, politycznych i gospodarczych, także prawa socjalne. Poszerzenie to jest jednak ograniczone, ponieważ w zgodzie z zasadą subsydiarności, to państwa narodowe w sprawach społecznych mają nadal kompetencje wiążące.

Za pierwszy praktyczny krok we wprowadzaniu społecznego wymiaru w integracji europejskiej uznaje się Europejską Strategię Zatrudnienia, a za następny – Strategię Lizbońską. Strategia ta miała wprawdzie w podstawowym nurcie głównie charakter gospodarczy – sprostanie konkurencji światowej i zapewnienie dynamicznego wzrostu gospodarczego, w tym zwłaszcza w celu dorównania Stanom Zjednoczonym, ale cel ten Unia chciała jednak osiągać równocześnie z realizacją celów społecznych. Jak jednak realizować cele społeczne, gdy kompetencje UE były tu ograniczone? Metodą na to ograniczenie stała się metoda ścisłej współpracy nazwana metodą otwartej koordynacji (*Open Method of Coordination* – OMC) (Golinowska 2002).

Strategia Lizbońska stała się punktem zwrotnym w podjęciu przez UE działań w zakresie zwalczania ubóstwa i wykluczenia społecznego² oraz szerzej – zabezpieczenia społecznego. W ramach Strategii Lizbońskiej polityka społeczna po raz pierwszy stała się bezpośrednim przedmiotem uwagi we współpracy w ramach UE. Jej część dotyczącą spraw społecznych stanowiła Agenda Socjalna 2000. W Nicei, gdzie została przyjęta określono jej priorytety i programy realizowane metodą otwartej koordynacji. Na ich czele stanął program nazwany strategią inkluzji (*social inclusion strategy*), w Polsce nazwanej strategią integracji społecznej (Żukowski 2010). Wówczas określono dlań cztery cele: (1) ułatwienie dostępu do zatrudnienia oraz do środków, praw, dóbr i usług, (2) zapobieganie ryzyku wykluczenia, (3) pomoc najbardziej zagrożonym, (4) mobilizacja wszystkich właściwych instytucji.

W celu realizacji strategii rządy krajów członkowskich przygotowywały tzw. Krajowe Plany Działań Przeciw Ubóstwu i Wykluczeniu Społecznemu (*National Action Plans against Poverty and Social Exclusion – NAP/incl*) początkowo na 3 lata, a następnie na dwa. W kolejnym kroku wspólnie oceniano realizację tych planów. Pierwszy Wspólny Raport o Integracji Społecznej (*Joint Report on Social Inclusion*) opublikowano w 2002 r.

Nowe kraje członkowskie włączyły się oficjalnie do programów zwalczania ubóstwa i wykluczenia społecznego przy trzecim programie³, kiedy trzy dotychczasowe strategie społeczne (integracji społecznej, systemów emerytalnych oraz opieki zdrowotnej i opieki długoterminowej) połączono w jedną nazwaną Strategia Zabezpieczenia Społecznego i Społecznej Integracji (*Social Protection and Social Inclusion*).

Komisja Europejska przygotowała podstawy statystyczne (EU – SILC) oraz system wskaźników do oceny wspólnie podejmowanych planów działań w zakresie zwalczania ubóstwa i wykluczenia społecznego. Następnie opracowywała i publikowała raporty, przedstawiające wspólne oceny realizacji podejmowanych planów działań.

Mimo tego, że metoda otwartej koordynacji należy do tzw. miękkich metod integracji europejskiej (Golinowska 2002, Sałustowicz 2009), to zdobywa-

² W dziedzinie zwalczania ubóstwa działania Komisji Europejskiej były początkowo tylko pośrednie lub peryferyjne (Żukowski 2010). Komisja wsparła utworzenie w 1990 r. sieci organizacji pozarządowych zajmujących się ubóstwem i wykluczeniem społecznym: Europejskiej Sieci Przeciwdziałania Ubóstwu (European Anti-Poverty Network, EAPN). Prowadzono również ograniczone badania statystyczne na poziomie Wspólnoty, a także finansowano ze środków wspólnotowych badania naukowe na temat ubóstwa i metod jego ograniczania (Golinowska 2008).

³ Pierwsze opracowania powstały jeszcze w okresie kandydowania. W Polsce przygotowano Narodową Strategię Integracji Społecznej (NSIS), która była podstawą pierwszego krajowego planu działań (NAP) na lata 2004–2006.

ne informacje i doświadczenia (szczególnie poprzez analizy wspólnych raportów) spowodowały istotny przełom w diagnozowaniu spraw społecznych. Już pierwsze zestawienia (European Commission 2005), wywołały sporo dyskomfortu poznawczego i refleksji. Polityków zaskakiwała informacja o relatywnie wysokim ubóstwie dzieci i o szczególnie korzystnym wpływie zabezpieczenia społecznego na ograniczanie ubóstwa osób starszych, o znacznych zróżnicowaniach między krajami oraz dużych zróżnicowania wewnątrz niektórych z nich, a zwłaszcza Portugalii, Wielkiej Brytanii i Polski.

Kolejne raporty, publikowane, począwszy już od 2005 r., każdego roku, poza prezentacją i oceną przebiegu panów działań, wchodziły w głąb wybranych tematów. W dziedzinie ubóstwa i wykluczenia społecznego na czoło wysunięto problem ubóstwa dzieci i przenoszenia biedy z jednego pokolenia na drugie, wykluczenia mieszkaniowego i bezdomności, barier w aktywizacji osób z niepełnosprawności oraz mniejszości narodowych. W okresie globalnego kryzysu finansowego zwrócono uwagę na działania rynków finansowych i dostęp do usług finansowych dla osób zagrożonych ubóstwem (European Commission 2009). W ostatnich raportach (European Commission 2010 i European Commission 2011) analizowano także problemy sytuacji społecznej w krajach członkowskich z perspektywy globalnego kryzysu, zwracając uwagę na to, czy antykryzysowe działania Komisji Europejskiej (tzw. stabilizatory) mają korzystny wpływ na społeczne położenie ludności. Badania pokazują, że stopa ubóstwa relatywnego oraz deprywacji materialnej nie uległy zwiększeniu, mimo że w niektórych krajach kryzys gospodarczy był bardzo głęboki, głównie w regionie krajów śródziemnomorskich, a także wśród nowych krajów członkowskich, znacznie łagodniej dotycząc Polski (European Commission 2011). Co ciekawe także nierówności nie rosną, utrzymując się jednak na dość wysokim poziomie. W tym przypadku Polska należy do grupy krajów o wyższych nierównościach niż przeciętnie w krajach Unii Europejskiej.

Mimo ogromu prac podjętych przez Komisję Europejską w celu rozpoznawania kwestii socjalnych i postulowania odpowiednich działań, ocena Unii Europejskiej w tym zakresie nie jest jednoznacznie aprobująca. Koncepcje UE nazywane Europejskim Modelem Społecznym z trudem były (i są) internalizowane przez polityków oraz tzw. opinię społeczną. Spotykały się też z krytyką, obecną zwłaszcza w nurcie krytyki Strategii Lizbońskiej. Działania na rzecz społecznej integracji osób zagrożonych ubóstwem i wykluczeniem społecznym uznaje się często za zbyt drogie i niedostatecznie skuteczne. Z perspektywy nowych krajów członkowskich (Golinowska, Hengstenberg, Żukowski 2009) można jednak uznać, że gdyby nie europejskie strategie społeczne, postrzeganie kwestii społecznych oraz zasadność, a nawet konieczność podejmowania działań na rzecz zwalczania ubóstwa i wykluczenia społecznego, byłyby znacznie bardziej ograniczone. Osiągnięcia w zakresie wyrównywania poziomu rozwoju

nowych krajów członkowskich w porównaniu ze starymi są bardzo dynamiczne. Proces konwergencji ma wiele wymiarów i nie wszystkie znajdują powszechne uznanie, ale ogólna ocena oddziaływania członkostwa w Unii Europejskiej jest jednoznaczna. Integracja europejska przyniosła we wszystkich krajach (starych i nowych) materialny, socjalny i systemowy postęp. W zakresie redukcji ubóstwa w jego zasadniczych wymiarach postęp w nowych krajach członkowskich jest znacznie wyraźniejszy niż w starych (patrz tabela 2), ale i poziom startu był różny. Dalsze utrzymanie dotychczasowych tendencji poprawy i wyrównywania warunków życia mogą zostać zagrożone, gdy starania w zakresie integracji gospodarczej oraz solidarności krajów członkowskich w ponoszeniu wysiłku na jej utrzymanie okażą się ograniczone. Obecny kryzys finansowy i ekonomiczny okazać się może dla Unii Europejskiej testem na prawdziwą integrację.

Tabela 2. Kształtowanie się zasięgu zagregowanego wskaźnika ubóstwa w krajach Unii Europejskiej w latach 2005–2009

Grupy krajów	2005	2009	Przeciętna zmiana rocznie w % – zmniejszenie ubóstwa
Kraje europejskie 27 razem	26,0	23,1	–2,9
Stare kraje członkowskie			
Wielka Brytania	24,8	22,0	–3,0
Belgia	22,6	20,2	–2,8
Holandia	16,7	15,1	–2,5
Nowe kraje członkowskie			
Polska	45,3	28,8	–11,5
Słowacja	32,0	19,6	–11,5
Bułgaria	61,3 (2006)	46,2	–2,8
Czechy	19,6	14,0	–8,1
Litwa	41,0	25,9	–7,9

Uwaga: wskaźnik zagregowany obejmuje ubóstwo dochodowe + deprivację materialną oraz wskaźnik związany z pracą (życie w gospodarstwach domowych bez osób pracujących) Źródło: wybór, zestawienie i przeliczenia na podstawie badań EU-SILC.

Narodowe polityki zwalczania ubóstwa

Historia polityki państwa wobec ubóstwa zaczyna się bardzo wcześnie; od prawa ubogich w Anglii w XVII wieku, przez świadczenia dla biednych dzieci i matek oraz organizowania pracy dla ubogich (domy pracy) w XIX wieku, do szerokiego pakietu działań socjalnych podejmowanych po drugiej wojnie światowej, nasilonych szczególnie w latach 70. XX wieku. Polityki te można

podzielić na szerokie; społeczno-ekonomiczne i węższe, mieszczące się w ramach polityki społecznej.

Wśród szerokiego podejścia do zwalczania ubóstwa największą karierę zrobiło **podejście zwane wzrostem gospodarczym przyjaznym ubogim** (*pro-poor growth*) lub wzrostem integrującym (*inclusive growth*). Przyjmuje się w nim, że wysoki wzrost gospodarczy, acz niezbędny, nie jest wystarczającym warunkiem zmniejszania ubóstwa. Decydujące jest, jaki jest udział różnych grup ludności w tworzeniu i podziale produktu narodowego. Udział w tworzeniu zapewnia polityka, którą nazywa się polityką tworzenia pracy (*workfare state*), a udział w podziale – państwo opiekuńcze (*welfare state*). Państwo opiekuńcze dokonuje redystrybucji dochodów na rzecz grup nieobecnych na rynku pracy ze zrozumiałych i społecznie akceptowanych powodów, gwarantując im przyzwoity standard życia. Na tej „filozofii” oparta była polityka wielu krajów w końcu XX wieku. Obecnie, gdy państwo opiekuńcze podlega krytyce oraz okrajaniu, także po to, aby z kryzysów wrócić na ścieżkę bardziej dynamicznego wzrostu gospodarczego, polityka ta nie zawsze jest przyjazna ubogim. Częściej wysoka dynamika wzrostu zwiększa nierówności. To często polityków nie niepokoi, ponieważ bywają przeświadczeni, że nierówności pobudzają wzrost. Tymczasem teza o roli nierówności jako czynnika wzrostu gospodarczego i rozwoju materialnego nie znajduje jednoznacznego potwierdzenia i bezwarunkowej akceptacji (Barro 2000, OECD 2008, World Bank 2009). Z jednej strony na skutek doświadczenia przebiegu procesów rozwoju wielu krajów świata, które ukazuje w sposób ewidentny że nadmierne nierówności na niskim poziomie dochodów hamują nie tylko długofalowy rozwój, ale także wzrost gospodarczy. Dotyczy to szczególnie krajów dopiero teraz wkraczających na ścieżkę gospodarczego wzrostu i to niejednokrotnie w sposób bardzo dynamiczny. Koncepcja rozwoju zrównoważonego (*sustainable*), nastawiona na godzenie celów ekonomicznych, społecznych i ekologicznych zyskała mocniejsze argumenty. Przeniesiona została także na szczebel globalny (UNDP 2011). To, że konsumpcja 20% ludności świata absorbuje 80% zasobów, jest nie tylko problemem etyczno-społecznym, ale przede wszystkim rozwojowym.

Z drugiej strony sceptycyzm, co do zbawiennego wpływu nierówności na wzrost gospodarczy, przybiera na sile wobec tendencji zmian demograficznych. Starzenie się populacji zwiększa wartość tzw. czynnika ludzkiego. Mniej zasobów pracy zmusza do większej troski o ludzi. Nie jest obojętne, czy wszyscy będą żyli dobrze, czy tylko niektórzy. Do niezbędnego wzrostu produktywności pracy starzejącej się populacji, osiąganie większej równości będzie konieczne. Ponadto na skutek nowych i globalnych wyzwań, związanych z ograniczeniami dotychczasowych źródeł energii oraz zaburzeniami w sferze ekologicznej, powstaje, aczkolwiek powoli, większe zrozumienie dla potrzeby

ograniczania nadmiernej i marnotrawnej konsumpcji i w konsekwencji także ograniczania materialnych nierówności.

Zwalczanie ubóstwa w ramach polityki społecznej może mieć charakter bardziej prewencyjny lub bardziej pomocowy, adresowany do biednych grup ludności w celu zmniejszenia dotkliwości ubóstwa. W większości krajów decydujące znaczenie ma polityka pomocowa realizowana w ramach instytucji pomocy i opieki społecznej. Świadczenia pomocy społecznej mają zwykle charakter tzw. pomocy adresowanej (*targeting*). Jeśli próg dochodów, uprawniających do skorzystania z pomocy społecznej jest określony na zbyt niskim poziomie i niskie są też świadczenia, to z pomocy korzysta zaledwie garstka potrzebujących i wtedy pomoc ta ma znaczenie wyłącznie humanitarne – pozwala na przeżycie. Ten rodzaj polityki jest przedmiotem dość powszechnej krytyki. Przyjmuje się, że także w pomocy społecznej powinny być obecne instrumenty „wychodzenia z biedy”. Rozwijane w wielu krajach są świadczenia uwarunkowane podjęciem skutecznych działań powrotu/wejścia na rynek pracy a nawet oferowane kredyty na działania przedsiębiorcze. Z dostępnych badań ewaluacyjnych stosowania takich instrumentów wynika, że istotnym warunkiem ich powodzenia jest dobre rozpoznanie potencjalnych adresatów oraz wspomagająco-kontrolne działanie pracowników socjalnych (WB 2011). Warunkiem szerszego korzystania z instrumentów „wychodzenia z biedy” jest często przygotowanie (wyedukowanie) podopiecznego a następnie uczestniczenie z nim w podejmowaniu pierwszych kroków na ścieżce samodzielności.

Polityka polskiego państwa w sprawie zwalczania ubóstwa miała charakter szerokiej polityki na rzecz wzrostu gospodarczego bez zwracania większej uwagi na kwestie poszerzania udziału ludności w tworzeniu i podziale efektów tego wzrostu. W rezultacie poziom zatrudnienia był niski a nierówności dochodów – znaczne. Ta ocena wynika z porównania wskaźników w przekroju krajów europejskich (Eurostat), natomiast analizując je w czasie, można stwierdzić pewien postęp; poprawę stopy zatrudnienia oraz zatrzymanie wzrostu nierówności dochodów. Ponadto wzrost gospodarczy i rozwój masowej konsumpcji w ramach silnie rozwijanej gospodarki rynkowej przyczyniły się do powszechnego zaspokojenia potrzeb podstawowych, a przede wszystkim żywnościowych, odzieżowych oraz sprzętu elektronicznego. Problemem okazał się natomiast szerszy dostęp do dóbr publicznych oraz wyższej jakości dóbr prywatnych. Pojawiły się grupy całkowicie wykluczone z dostępu do tych dóbr.

Polityka społeczna, wymagająca redystrybucji dochodów, była skromna i raczej reaktywna niż aktywna (Golinowska 2010). Ideologia niskich podatków jako motoru wzrostu była zbyt dominująca, aby nawet rozwojowe programy społeczne można było realizować ze środków publicznych. Dopiero finansowanie z funduszy strukturalnych UE wraz ze wskazanymi kierunkami

ich zastosowania spowodowały, że zaczęto w szerszej skali rozwijać usługi społeczne oraz infrastrukturę, społeczną przedsiębiorczość i inne programy społecznej integracji oraz spójności, pozwalające słabszym grupom na unikanie biedy, a już ubogim na wychodzenie z niej.

Lokalny wymiar zwalczania ubóstwa

Decentralizacja władzy na szczeble regionalne i lokalne miała na względzie zbliżenie jej do obywateli. Dostrzeganie problemów społecznych może być wtedy większe a polityka ich rozwiązywania zdecydowanie bardziej trafna i skuteczna. Wydawałoby się więc, że ogląd kwestii socjalnych z perspektywy gminy jest pełny. Tym bardziej, że po wejściu Polski do UE gminy zostały włączone w działania związane z Agendą Socjalną 2000, czyli w realizację programu integracji społecznej poprzez tworzenie własnych strategii rozwiązywania problemów społecznych. Jak badania aktywności w tej dziedzinie wskazały, potrzebne raporty i opracowania strategiczne wykonywane przez gminy były bardziej *pro forma* niż istotnie przyczyniały się do trafności i skuteczności działań. W polityce samorządnych gmin sprawy ubóstwa i wykluczenia społecznego schodziły na dalszy plan wobec innych priorytetów i potrzeb: głównie komunalnych, komunikacyjnych i oświatowych. Ponadto stosunek władz lokalnych a niekiedy całych społeczności do ludzi ubogich i wykluczonych społecznie był niejednokrotnie zdecydowanie niechętny. W sumie – zróżnicowane działania lokalne petryfikują przestrzenne nierówności, a one w Polsce nie ulegają zmniejszaniu się mimo prowadzenia i finansowania europejskiej polityki spójności, podejmowanej także przez władze krajowe. Znacznie szybciej rozwijają się ośrodki metropolitalne, zwłaszcza Warszawa niż regiony słabo zurbanizowane.

Blizszymi osobom potrzebującym z racji podejmowanych interwencji stają się organizacje pozarządowe, legitymujące się bardziej systematycznymi działaniami. Jest ich jednak nadal zbyt mało, działają głównie na obszarach zurbanizowanych i są raczej biedne, co ogranicza ich możliwości. Ponadto angażowanie się Polaków w tzw. działalność społeczną jest niskie. Wysoki poziom aktywności społecznej jest bowiem silnie sprzężony z wysokim wskaźnikiem rozwoju gospodarczego aglomeracji miejskich i otoczenia lokalnego wokół miasta (Golinowska i inni 2011).

Badania i debata na temat funkcjonowania NGOów w Polsce dostarczają też ocen regulacji państwa wprowadzonych do sytemu tzw. trzeciego sektora (Korolczuk 2011), które bardziej sprzyjają organizacjom dużym i bardziej profesjonalno-komercyjnym niż *sensu stricte* społecznym.

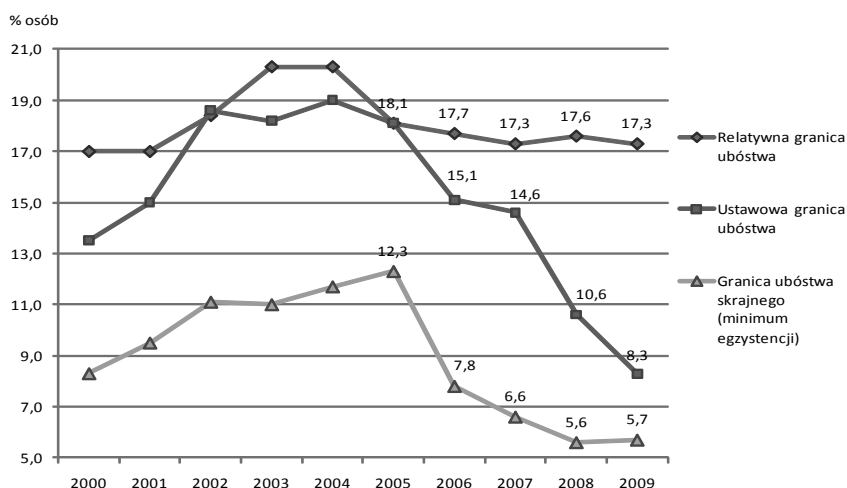
3. Efekty polityki zwalczania ubóstwa

Dane statystyczne prowadzone systematycznie przez GUS oraz Eurostat pozwalają na ocenę w czasie dwóch rodzajów ubóstwa: ubóstwa dochodowego oraz deprivacji materialnej.

Ubóstwo dochodowe

Systematyczny wzrost dochodów ludności w latach ostatniej dekady wpłynął na obniżenie dochodowych wskaźników ubóstwa. Wskaźniki te, szczególnie szacowane w oparciu o absolutne linie ubóstwa: minimum egzystencji i dochodowy próg interwencji pomocy społecznej wykazują znaczące obniżenie się zakresu ubóstwa w latach 2004–2008. Nieco inaczej kształtuje się wskaźnik ubóstwa relatywnego, który odzwierciedla także nierówności dochodowe. Brak obniżania się tego wskaźnika w czasie oznacza **utrzymywanie się nierówności dochodowych**.

Wykres 1. Zagrożenie ubóstwem w Polsce w latach 2000–2009 wg przyjętych w danym roku granic ubóstwa

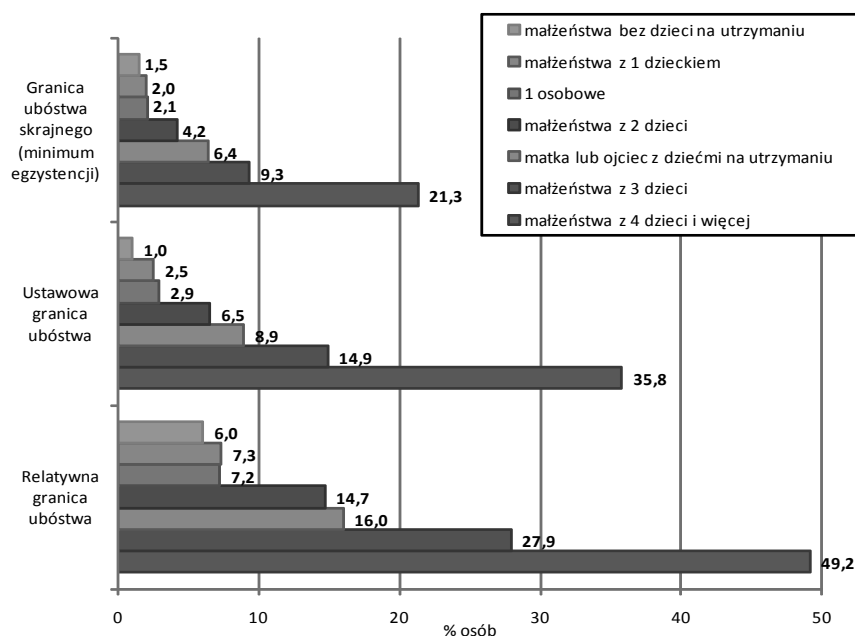

Źródło: GUS 2010.

Za obniżeniem się wskaźników przeciętnych kryją się znaczne różnice i to w wielu przekrojach. Korzystając z analiz GUS oraz IPiSS prezentujemy zróżnicowanie wskaźników ubóstwa wg trzech podstawowych przekrojów: generacyjnym, według grup społeczno-ekonomicznych oraz przestrzennym.

Podstawowym problemem polskiego ubóstwa, widocznym od początku okresu przemian, jest ubóstwo młodych ludzi, a w tym dzieci, większe niż osób dorosłych i osób starszych. Jest to wynik nie tylko „naturalnego” ukierunkowania procesów rozwoju społecznego kraju w okresie głębokich przemian gospodarczych, ale także prowadzonej polityki społecznej, która chroniąc niektóre słabsze grupy przed skrajnym ubóstwem nie zastosowała skutecznych narzędzi motywacji i wsparcia w stosunku do ludzi młodych, a szczególnie rodzin z dziećmi. W konsekwencji stopa ubóstwa w przekroju wieku ma tę samą tendencję; jest wyższa dla osób najmłodszych. Wskaźnik ten w porównaniach międzynarodowych daje Polsce niechlubne miejsce w ostatniej grupie krajów UE. Tylko Rumunia i Bułgaria mają gorsze wskaźniki ubóstwa dzieci. Decydujące znaczenie dla takiego obrazu ma niższy poziom dochodów młodych ludzi w okresie prokreacji, wysokie bezrobocie (w grupie najmłodszych osób dwukrotnie wyższe niż przeciętnie), a gdy w młodej rodzinie pojawiają się kolejne dzieci, to stopa ubóstwa staje się bardzo wysoka. Z analizy GUS wynika, że przy trojgu i więcej dzieciach stopa ubóstwa jest co najmniej dwukrotnie wyższa niż przeciętnie i to przy każdej linii ubóstwa. W przypadku linii relatywnej i w grupie rodzin z czworgiem dzieci bez mała trzykrotnie. Prawdopodobnie te obrazuje poniższy wykres.

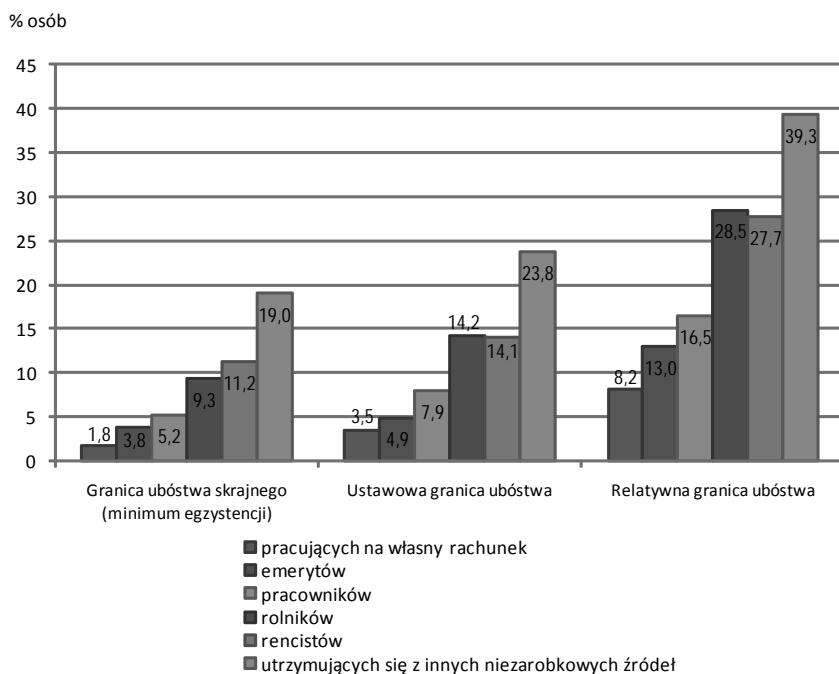
Wykres 2. Zasięg ubóstwa w różnych grupach gospodarstw domowych

Źródło: GUS (2010).

Analiza wskaźników ubóstwa w przekroju grup społeczno-dochodowych, potwierdza utrzymującą się przez wiele lat prawidłowość, że największy problem polskiej biedy dotyczy ludności bez pracy (bezrobotnych i beneficjentów pomocy społecznej), ludności niepełnosprawnej oraz ludności rolniczej.

Wykres 3. Zakres ubóstwa szacowanego na podstawie głównych linii ubóstwa wg grup społeczno-ekonomicznych

Źródło: GUS 2010.

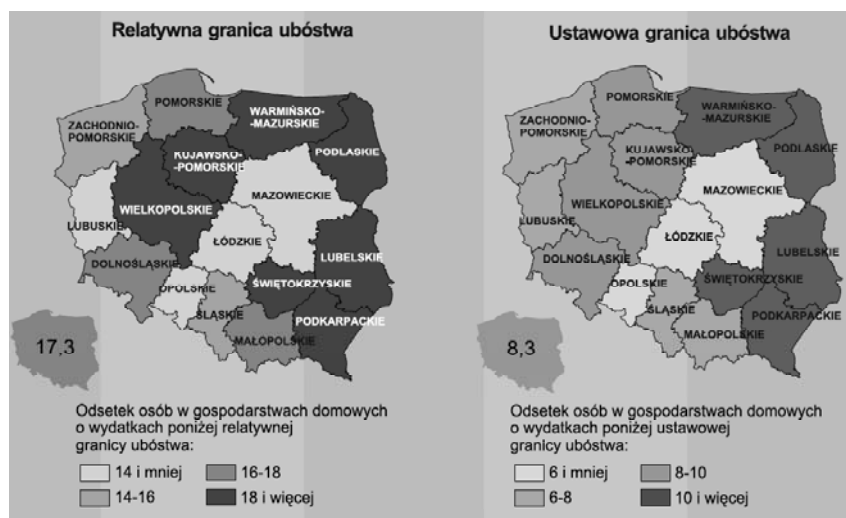
Zasięg ubóstwa w przekroju województw odzwierciedla poziom rozwoju regionu, sytuację na rynku pracy oraz sytuację dochodową ludności. Najwyższe wskaźniki ubóstwa występują w województwach śląski i łódzki⁴ oraz w województwie świętokrzyskim. Najniższe – w województwie mazowieckim, łódzkim oraz opolskim. Dobra sytuacja dochodowa i niska stopa ubóstwa w województwie opolskim jest w istotnej mierze wynikiem znacznego

⁴ Warto odnotować fakt, że wyniki badań na temat deprivacji materialnej wg podejścia Townsenda, stosowanego obecnie także w Komisji Europejskiej, różnicują sytuację województw śląski i łódzki. Województwo podlaskie wyróżnia się bowiem bardzo korzystnie, gdy analizujemy poziom deprivacji materialnej, uwzględniając spożywanie pełnowartościowych posiłków, ogrzewanie mieszkań, wyjazdy wakacyjne i używanie samochodów (GUS 2011).

poziomu migracji zarobkowej ludności tego regionu kraju. Wskaźniki wzrostu gospodarczego były w tym województwie niskie; tylko w opolskim odnotowano ujemny wskaźnik wzrostu (w 2005 r. patrz wykres 23). Oznacza to, że endogeniczne źródła wzrostu są tam ograniczone.

Gdy zasięg ubóstwa ocenimy na podstawie wskaźnika ubóstwa relatywnego, który oddaje także poziom nierówności dochodowych, to do obrazu regionów zagrożonych ubóstwem należy dodać województwo kujawsko-pomorskie oraz wielkopolskie (!). Także trzy następne, dynamicznie rozwijające się województwa: małopolskie, dolnośląskie i pomorskie rozwijają się z dużymi nierównościami, co rzutuje na wysokie przeciętne wskaźniki ubóstwa relatywnego w kraju.

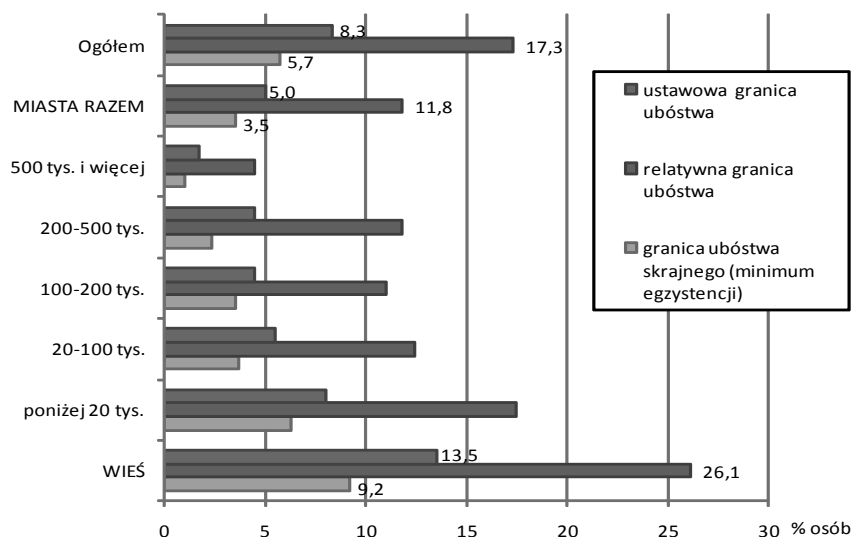
Wykres 4. Zróżnicowanie wskaźników ubóstwa według województw

Źródło: GUS 2010.

Wskaźniki ubóstwa według miejsca zamieszkania: miasto–wieś i według wielkości miast odzwierciedlają prawidłowości dotyczące sytuacji grup społeczno-ekonomicznych oraz rozwoju regionów. Ubóstwo na wsi i następnie w małych miastach jest największe. Wskaźniki ubóstwa są tam ponad dwukrotnie wyższe. Ludność wiejska nadal w przeważającym stopniu utrzymuje się z małych i niskodochodowych gospodarstw rolnych, bezrobocie na wsi jest bardzo wysokie i jednocześnie rodziny wiejskie są najliczniejsze.

Wykres 5. Zasięg ubóstwa według miejsca zamieszkania

Źródło: GUS 2010.

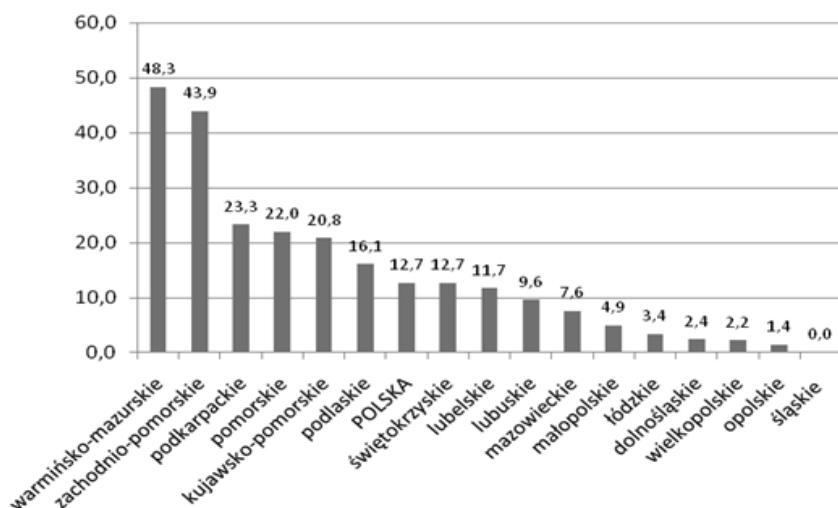
Ludność wiejska i z małych miast w większym stopniu korzysta z pomocy społecznej. Badania GUS na ten temat pokazują, że gospodarstwa domowe korzystające z pomocy społecznej stanowiły średnio 7,8% ogółu gospodarstw domowych w Polsce: w miastach 6,2%, na wsi i w małych miastach – 12,5% (GUS 2009 i 2010). Wskaźniki regionalne mieszczą się w przedziale od 5,4% (region południowy) do 10,6% (region północny). Zejście na szczybel wojewódzki dalej rozszerza rozpiętość: od 5% (województwo śląskie) do 14,4% (województwo warmińsko-mazurskie). Analiza w przekrojach lokalnych pokazuje, że gminy o największym udziale korzystających z pomocy społecznej w liczbie mieszkańców skupione są w województwach: warmińsko-mazurskim, zachodniopomorskim, podkarpackim i pomorskim. W województwie warmińsko-mazurskim bez mała w połowie gmin liczba podopiecznych pomocy społecznej przekracza wskaźnik 20% udziału wśród mieszkańców, a województwie zachodniopomorskim – ponad 40% (patrz wykres 6).

Analiza źródeł utrzymania w gospodarstwach domowych osób korzystających z pomocy społecznej ukazuje dramatyczny problem braku w nich stałej pracy. W 72% gospodarstw domowych nie ma pracujących w ogóle (*jobless*). Wśród gospodarstw utrzymujących się z pracy tylko 15% utrzymuje się z pracy stałej, 3% posiada gospodarstwo rolne (w województwie podlaskim – 11%), a 1% prowadzi pozarolniczą działalność gospodarczą. Wśród gospodarstw domowych utrzymujących się z niezarobkowych źródeł aż w połowie nie ma

stałych świadczeń społecznych. W województwie warmińsko-mazurskim wskaźnik ten wynosi 60%.

Wykres 6. Udział gmin z natężeniem beneficjentów pomocy społecznej przekraczającym 20% mieszkańców w 2008 r.

Źródło: GUS 2009.

Analizy ubóstwa w ujęciu przestrzennym dowodzą, że brak pracy, głównie w małych miastach, oraz niedochodowe gospodarstwa rolne na wsi są dominującą przyczyną polskiej biedy. Są to przyczyny strukturalne, wymagające działań strategicznych w ramach polityki gospodarczej i regionalnej. Pomoc społeczna zaledwie łagodzi najtrudniejsze sytuacje. Jej wydatki kierowane są w przeważającej skali do rodzin z dziećmi, w których występuje bezrobocie i problemy związane ze zdrowiem oraz ograniczeniami sprawności.

Wnioski

Wysiłek badaczy, ekspertów, działaczy i polityków na rzecz zwalczania ubóstwa, podejmowany na wszystkich szczeblach aktywności, wyjątkowo intensywny na przełomie dekad, zaowocował zmniejszeniem wskaźników ubóstwa absolutnego w odniesieniu do potrzeb podstawowych. Globalny kryzys finansowy końca dekady ograniczył niewątpliwie znaczną część tych korzystnych efektów w krajach najbiedniejszych (WB 2010), tym niemniej sukces w zmniejszaniu biedy jest historycznym osiągnięciem ludzkości.

Wraz z ewidencją w zakresie zmniejszania ubóstwa absolutnego, pojawiły się badania, informacje statystyczne, ekspertyzy oraz raporty na temat wzrostu lub utrzymywania się nierówności społecznych. Ta tendencja jest niebezpieczna z kilku powodów.

Po pierwsze – nierówności są niebezpieczne politycznie. Sytuowanie siebie w oddalaniu się od innych jest bowiem postrzegane jako nierówne i niesprawiedliwe, nawet gdy konkretne potrzeby są zaspokojone. To ubóstwo relatywne jest powodem frustracji i radykalizacji.

Po drugie – nierówności sprzyjają wykluczeniu społecznemu i pozostawianiu znaczących grup ludności poza uczestnictwem w głównym nurcie życia społecznego. W obecnej dobie przemian demograficznych; uniwersalnego procesu starzenia się populacji, zasoby ludzkie mają wyższą wartość niż kiedykolwiek wcześniej i to mimo wysokiego tempa rozwoju nowych technologii, sprzyjających wzrostowi produktywności pracy. Nie ma przyzwolenia na ich lekceważenie, nawet gdy nie roszą wysokiej wydajności pracy. Przeciwnie – postuluje się inwestycje w ich wzmocnienie (zdrowie i edukacja) oraz aktywizację. Świadomość tego faktu zmienia politykę społeczną wielu krajów, a zwłaszcza Unii Europejskiej. Zwalczanie nierówności zawiera się bowiem w strategii inkluzji (integracji) społecznej.

Po trzecie – nierówności nie sprzyjają osiąganiu spójności społecznej, czyli współdziałania na rzecz dobra wspólnego, podejmowania wspólnych działań i kooperacji. W polityce spójności potrzebna jest równość w sensie funkcjonalnym, która umożliwi komunikację i współpracę, nie ogranicza oraz nie alienuje (Golinowska 2011).

Spójność społeczna stanowi ważny składnik i czynnik rozwoju społecznego, warunkującego powszechny wzrost dobrobytu. Kierunek na łagodzenie, a nawet likwidację nadmiernych różnic w poziomie życia ludności występuje w licznych dokumentach Komisji Europejskiej i wielu organizacji międzynarodowych, a także został wprowadzony do strategii rozwoju regionalnego w Polsce. Niezbędna jest jego kompleksowość, ciągłość i realistyczna ocena skutków. Rzymska zasada *guidguid agis, prudenter agas et respice finem* byłaby w tym przypadku niezmiernie stosowna.

Bibliografia cytowana

- Alkire S., Foster J. (2011), *Understandings and Misunderstandings of Multidimensional Poverty Measurement*, Oxford Poverty & Human Development Initiative (OPHI), „Working Paper”, No 43, University of Oxford.
- Anioł W. (2003), *Europejska polityka społeczna. Implikacje dla Polski*, Instytut Polityki Społecznej Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.

- Atkinson A.B., Cantillon B., Marlier E., Nolan B. (2002), *Social Indicators. The EU and Social Inclusion*, Oxford University Press, Oxford and New York.
- Atkinson A.B., Marlier E., Nolan B. (2004), *Indicators and Targets for Social Inclusion in the European Union*, „Journal of Common Market Studies”, No. 1, s. 47–75.
- European Commission (2005), *Joint Report on Social Protection and Social Inclusion*, COM(2005) 14, Brussels.
- European Commission (2009), *Joint Report on Social Protection and Social Inclusion 2009*, Luxembourg.
- European Commission (2010), *Joint Report on Social Protection and Social Inclusion 2010*, SEC, Brussels.
- European Commission (2011), *Statistical Portraits of the Social Situation 2010*, Brussels.
- Eurostat (2009), *The Social Situation in the European Union 2008*, European Commission, Luxembourg.
- Eurostat (2010), *Combating poverty and social exclusion. A statistical portrait of the European Union 2010*, European Commission, Luxembourg.
- Golinowska S. (2002), *Europejski model socjalny i otwarta koordynacja polityki społecznej*, „Polityka Społeczna”, nr 11–12.
- Golinowska S. (2008), *Brytyjskie, europejskie i globalne badania nad ubóstwem i wykluczeniem społecznym*, [w:] Golinowska S., Morecka Z., Styrz M., Cukrowska E., Cukrowski J. (2008), *Od ubóstwa do wykluczenia społecznego. Badania. Koncepcja. Wyniki. Propozycje. Polska, Europa i świat*, opracowania PBZ, IPiSS, Warszawa.
- Golinowska (2008), *Wykluczenie społeczne*, [w:] Golinowska S., Morecka Z., Styrz M., Cukrowska E., Cukrowski J. (2008), *Od ubóstwa do wykluczenia społecznego. Badania. Koncepcja. Wyniki. Propozycje. Polska, Europa i świat*, Opracowania PBZ, IPiSS, Warszawa.
- Golinowska S. (2010), *Polityka wobec ubóstwa i wykluczenia społecznego w Polsce w minionym dwudziestolecu*, „Polityka Społeczna”, nr 9.
- Golinowska S. (2011), *O spójności kapitału społecznego oraz europejskiej i polskiej polityce spójności*, „Polityka Społeczna”, nr 5–6.
- Golinowska S. i inni (2011), *Stan i perspektywy rozwoju społecznego kraju. Spójność społeczna: aktywność – solidarność – wsparcie*, Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, Warszawa.
- GUS (2009), *Beneficjenci pomocy społecznej i świadczeń rodzinnych w 2008 r.*, Urząd Statystyczny w Krakowie.
- GUS (2010), *Pomoc społeczna – infrastruktura, beneficjenci świadczenia w 2009 r.*, Warszawa.
- GUS (2011), *Ubóstwo w Polsce w 2010 r. Informacja sygnałowa*, Warszawa (na podstawie badania budżetów gospodarstw domowych).
- GUS (2011), *Dochody i warunki życia ludności Polski. Raport z badań EU-SILC 2009*, Warszawa.

- Panek T. (2011), *Ubóstwo, wykluczenie społeczne i nierówności. Teoria i praktyka pomiaru*, Oficyna wydawnicza SGH, Warszawa.
- Ravallion M. (2010), *Poverty Lines Across the World*, „Policy Research Working Paper” 5284, The World Bank, Washington.
- Salustowicz P. (2009), *Otwarta metoda koordynacji jako instrument walki z wykluczeniem społecznym*, „Polityka Społeczna”, nr 4.
- Sen A. (1976), *Poverty: An Ordinal Approach to Measurement*, „Econometrica”, Vol. 44, No. 2, s. 219–231.
- WHO (2010), *Poverty and Social Exclusion in the WHO European Region: Health Systems Respond*, WHO Regional Office for Europe, Copenhagen.
- The World Bank (2001), *World Development Report 2001/2001: Attacking Poverty*, Oxford University Press, New York.
- The World Bank (2010), *The MDGs after the Crisis*, Global Monitoring Report 2010, Washington.
- The World Bank (2011), *Can Targeted Assistance Help the Very Poor? From Evidence to Policy* Note Series No 7/2011, Human Development Network.
- Topińska I. (2010), *Zmiany koncepcji ubóstwa a praktyka pomiaru*, „Polityka Społeczna”, nr 9.
- Townsend P. (1979), *Poverty in the United Kingdom: A Survey of Household Resources and Living Standards*, Allen Lane and Penguin Books, London.
- UN (2007), *The Millennium Development Goals. Report 2007*, New York.
- UN (2010), *The Millennium Development Goals. Report 2010*, New York.
- UN (2011), *The Global Social Crisis*, Report on the World Social Situation 2011. Department of Economic and Social Affairs of United Nations, New York.
- UNDP (2011), *Human Development Report 2011, Sustainability and Equity: A Better Future for All*, New York.
- Żukowski M. (2009), *Wpływ Unii Europejskiej na politykę społeczną państw członkowskich*, [w:] *Polityka społeczna w procesie integracji europejskiej. Przegląd problemów*, red. A. Rączaszek, W. Koczur, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej im. Karola Adamieckiego w Katowicach, Katowice, s. 543–553.
- Żukowski M. (2010), *Unijna strategia integracji społecznej*, „Polityka Społeczna”, nr 9.

Literatura przedmiotu

- Able-Smith B., Townsend P., *The Poor and the Poorest*, London 1965.
- Akers R.L., *Criminological Theories. Introduction, Evaluation and Application*, 3rd ed., Roxbury Publication Company, Los Angeles 2000.
- Alkire S., Foster J., *Understandings and Misunderstanding of Multidimensional Poverty Measurement*, „Oxford Poverty & Human Development Initiative (PHI), Working Paper”, No. 43, University of Oxford 2011.
- Analiza dyskursu w socjologii i dla socjologii*, red. A. Horolets, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2008.
- Anioł W., *Europejska polityka społeczna. Implikacje dla Polski*, Instytut Polityki Społecznej Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2003.
- Atkinson A.B., Cantillon B., Marlier E., Nolan B., *Social Indicators. The EU and Social Inclusion*, Oxford University Press, Oxford–New York 2002.
- Atkinson A.B., Marlier E., Nolan B., *Indicators and Targets for Social Inclusion in the European Union*, „Journal of Common Market Studies”, No. 1, s. 47–75.
- Auleytner J., *Polityka społeczna czyli ujarzmianie chaosu socjalnego*, Wyższa Szkoła Pedagogiczna TWP, Warszawa 2002.
- Auleytner J., *Polska polityka społeczna. Ciągłość i zmiana*, Wyższa Szkoła Pedagogiczna TWP, Warszawa 2004.
- Bakalarczyk R., *Bieda i wykluczenia społeczne. Raport Fundacji Amicis Europae*, Warszawa 2011.
- Bauman Z., *Kultura w płynnej nowoczesności*, Narodowy Instytut Audiowizualny, Warszawa 2011.
- Bauman Z., *Nowy nieład światowy*, „Polityka”, 18 grudnia 2010.
- Bauman Z., *Płynne życie*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2007.
- Bauman Z., *Praca, konsumpcjonizm i nowi ubodzy*, Wydawnictwo WAM, Kraków 2006.
- Bauman Z., Tester K., *O pożyczkach z wątpliwości. Rozmowa z Zygmuntem Baumanem*, Sic!, Warszawa 2003.
- Bauman Z., *Zbędni, niechciani, odrzuceni – czyli o biednych w zamożnym świecie*, „Kultura i Społeczeństwo” 1998.

- Bauman Z., *Życie na przemiał*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2004.
- Bauman Z., *Żyjąc w czasie pożyczonym*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2010.
- Bazylow L., *Historia Rosji*, t. II, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1983.
- Beck U., *Władza i przeciwwładza w epoce globalnej. Nowa ekonomia polityki światowej*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2005.
- Beveridge J., *Beveridge and His Plan*, Holder and Staughton, London 1954.
- Bibliografie Głównej Biblioteki Pracy i Zabezpieczenia Społecznego, *Ubóstwo 1990–1995*, Warszawa 1995.
- Bibliografie Głównej Biblioteki Pracy i Zabezpieczenia Społecznego, *Ubóstwo 1996–1997*, Warszawa 1998.
- Biedni o sobie i swoim życiu, red. E. Tarkowska, W. Warzywoda-Kruszyńska, K. Wódz, Wydawnictwo „Śląsk”, Katowice–Warszawa 2003.
- Błędowski P., Iwanicz-Drozdowska M., *Wykluczenia finansowe w Polsce i możliwości przeciwdziałania*, „Polityka Społeczna” 2010, nr 2.
- Bobrzyński M., *Dzieje Polski*, wyd. czwarte uzupełnione, t. II, Nakładem Gebethnera i Wolfa, Warszawa–Kraków–Lublin–Łódź–Paryż–Poznań–Wilno–Zakopane 1927.
- Bojanowski M., Popiołek A., *Ile zarabia Polak? I dlaczego tak mało*, „Gazeta Wyborcza”, nr 171, 25 lipca 2011.
- Bonger W., *Criminality and Economic Condition* (abridged and with Introduction by A.T. Turk), Indiana University Press, Bloomington 1969.
- Borutka T., Mazur J., Zwoliński A., *Katolicka nauka społeczna*, Paulinianum, Częstochowa–Jasna Góra 1999.
- Bottoms A., *Disorder, Order and Control Signs*, „British Journal of Sociology” 2009, Vol. 60.
- Bourdieu P. et al., *La misere du monde*, Editions du Seul, Paris 1998.
- Bourdieu P., Wacquant L.J.D., *Zaproszenie do socjologii refleksyjnej*, Warszawa 2001.
- Brooks-Gunn J., Duncan G.J., Klebanov P.K., Sealander N., *Do Neighborhoods Influence Child and Adolescent Development?*, „American Journal of Sociology” 1999, Issue 1 (49–55), s. 353–395.
- Bugaj R. i inni, *Polska po przejściach. Barometr społeczno-ekonomiczny 2002–2003*, Stowarzyszenie Studiów i Inicjatyw Społecznych, Warszawa 2003.
- Búrca G. de, Witte B. de, *Social Rights in Europe*, Oxford University Press, Oxford 2005.
- CBOS, *Pracujący biedni*, BS/182/2008.
- Chałubiński M., Rychliński Stanisław, [w:] *Encyklopedia socjologii. Suplement*, Oficyna Naukowa, Warszawa 2005.
- Charkiewicz E., *Kobiety i wykluczenie społeczne – widzialna ręka neoliberalnego państwa*, [w:] *Ubóstwo i wykluczenie społeczne w Polsce. Polski Raport Social Watch 2010*, red. R. Szarfenberg, Warszawa 2011.

- Child Poverty and Wellbeing in the EU: Current Status and Way Forward*, European Commission Directorate General for Employment, Social Affairs and Equal Opportunities, Luxembourg 2008.
- Cohen A.K., *Delinquent Boys: The Culture of the Gang*, The Free Press, New York 1955.
- Collier R.B., Collier D., *Shaping the Political Arena. Critical Juncture, the Labor Movement and Regime Dynamics in Latin America*, Princeton University, Princeton 1991.
- Confronting Poverty: Prescription for Change*, eds. S.H. Danziger, G.D. Sandefur, D.H. Weinberg, Russell Sage Foundation, New York 1994.
- Cudze problemy, czyli ważność tego, co nieważne*, red. M. Czyżewski, K. Dunin, A. Piotrowski, OBS, Warszawa 1991.
- Czapiński J. i inni, *Diagnoza społeczna* (za lata 2003, 2005, 2007), GUS, Warszawa.
- Dahl R., *Demokracja i jej krytycy*, Społeczny Instytut Wydawniczy Znak, Fundacja im. Stefana Batorego, Kraków–Warszawa 1995.
- Deklaracja fundamentalnych zasad i praw pracy i mechanizmów jej przestrzegania*, ILO 1998.
- Demko G.J., Regulaska J., *Socialism and Its Impact on Urban Processes and the City*, „Urban Geography” 1987, No. 8, s. 289–292.
- Dennie G., *The American Class Structure*, Wadsworth Publishing, New York 1998.
- Divided cities. New York & London in the Contemporary World*, eds. S.S. Fainstein, I. Gordon, M. Harloe, Blackwell Publishers, Cambridge 1992.
- Domański H., *O nierównościach społecznych i demokracji w Polsce*, „Res Humana”, Supplement, 2011, nr 3 (112).
- Domański H., Rychard A., Śpiewak P., *Polska jedna czy wiele?*, Troi, Warszawa 2005.
- Einstadter W.J., Henry S., *Criminological Theory*, 2nd ed., Rowman & Littlefield Publishers, Inc., Langham–Boulder–New York–Toronto–Oxford 2006.
- Encyklopedia chrześcijaństwa. Historia i współczesność. 2000 lat nadziei*, Jedność, Katowice 2001.
- Encyklopedia. Świat i Polska 2007*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2006.
- English-Polish Dictionary*, eds. K. Bulas, F.J. Whitfield, Vol. I, The Kościuszko Foundation, New York 1975.
- Esping-Andersen G., *The Three Worlds of Welfare Capitalism*, Princeton University Press, Princeton 1998.
- Europa 2020. Strategia na rzecz inteligentnego i zrównoważonego rozwoju sprzyjającego włączaniu społecznemu*, http://ec.europa.eu/eu2020/pdf/1_PL_ACT_part1_v1.pdf.
- Europe and Latin America – Looping at Each Other?*, ed. R. Stemplowski, Polish Institute of International Affairs, Warszawa 2011.

- European Commission, *Joint Report on Social Protection and Social Inclusion 2010*, SEC, Brussels 2010.
- European Commission, *Joint Report on Social Protection and Social Inclusion 2009*, Luxembourg 2009.
- European Commission, *Joint Report on Social Protection and Social Inclusion*, COM (2005) 14, Brussels 2005.
- European Committee of Social Rights, *European Social Charter (revised). Conclusions 2003*, Vol. 1, s. 214 (Francja), s. 335 (Włochy); *Conclusions 2003*, Vol. 2, s. 548 (Słowenia); s. 644 (Szwecja); *Conclusions 2009*, Vol. 1, s. 141 (Belgia), s. 278 i nast. (Finlandia), s. 328–329 (Francja), s. 389 i nast. (Irlandia); *Conclusions 2009*, Vol. 2, s. 593–594 (Holandia), s. 628–629 (Norwegia), s. 674 i nast. (Portugalia), s. 745 i nast. (Słowenia).
- European Social Charter. Collected text (5th edition)*, Council of Europe, Strasbourg 2005.
- Europejska Karta Społeczna (zrewidowana)*, Secretariat of the European Social Charter, Council of Europe, Strasbourg 1997.
- Eurostat, *Combating poverty and social exclusion. A statistical portrait of the European Union*, European Commission, Luxembourg 2010.
- Eurostat, *The Social Situation in the European Union 2008*, European Commission, Luxembourg 2009.
- Falkowska M., *Społeczne definicja biedy, jej zasięg i przyczyny*, CBOS, Warszawa 2007.
- Family Encyclopedia of American History*, The Reader's Digest Association, Pleasantville 1975.
- Firlit-Fesnak G., Szyłko-Skoczny M., *Polityka społeczna. Podręcznik akademicki*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2007.
- Frąckiewicz L., *Sfery niedostatku*, Instytut Wydawniczy Związków Zawodowych, Warszawa 1983.
- Frysztański K., *Socjalna Ameryka. O obszarze pomocy społecznej i pracy socjalnej w Stanach Zjednoczonych*, Zakład Wydawniczy Nomos, Kraków 2005.
- Frysztański K., *Socjologia problemów społecznych*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2009.
- Fukuyama F., *Zaufanie. Kapitał społeczny a droga do dobrobytu*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1997.
- Gans H.J., *More Equality*, Panteon Books, New York 1973.
- Gans H.J., *The War Against the Poor. The Underclass and Antipoverty Policy*, New York Basic Books, New York 1995.
- General Social Surveys 1972–2002, Cumulative Codebook*, National Opinion Research Center, Chicago 2003.
- Geremek B., *Litość i szubienica. Dzieje nędzy i miłosierdzia*, Czytelnik, Warszawa 1989.
- Giddens A., *Trzecia droga. Odnowa socjaldemokracji*, Książka i Wiedza, Warszawa 1999.

- Gilliat S., *How the Poor Adapt to Poverty in Capitalism*, Edwin Mellen Press, New York 2001.
- Gilroy P., *A Response*, „British Journal of Sociology” 2009, Vol. 60, Issue 1 (33–38).
- Główny Urząd Statystyczny, *Dochody i warunki życia ludności Polski*. Raport z badań EU-SILC 2009, Warszawa 2011.
- Główny Urząd Statystyczny, *Popyt na pracę w 2009*.
- Główny Urząd Statystyczny, *Strefa ubóstwa w Polsce (w świetle badań gospodarstw domowych 1997)*, GUS, Warszawa 1998.
- Główny Urząd Statystyczny, *Ubóstwo w Polsce na tle krajów Unii Europejskiej w świetle Europejskiego Badania Dochodów i Warunków Życia – EU-SILC 2008*, http://www.stat.gov.pl/cps/rde/xbdr/gus/PUBL_wz_Ubostwo_w_PL_na_tle UE_EU-SIC_2008.pdf.
- Główny Urząd Statystyczny, *Ubóstwo w Polsce w 2010 r.*, Warszawa 2011.
- Główny Urząd Statystyczny, *Ubóstwo w Polsce. Zasięg ubóstwa w Polsce w 2009 roku*, http://www.stat.gov.pl/cps/rde/xbcr/gus/PUBL_wz_ubostwo_w_polsce-broszura.pdf.
- Główny Urząd Statystyczny, *Warunki życia*, GUS, Warszawa 2006.
- Główny Urząd Statystyczny, *Zasięg ubóstwa materialnego w 2005 roku*, http://www.stat.gov.pl/cps/red/xbcr/gus/PUBL_zasieg_ubostwa_2005.pdf.
- Golinowska S., *Europejski model socjalny i otwarta koordynacja polityki społecznej*, „Polityka Społeczna” 2002, nr 11–12.
- Golinowska S., *Brytyjskie, europejskie i globalne badania nad ubóstwem i wykluczeniem społecznym*, [w:] S. Golinowska i inni, *Od ubóstwa do wykluczenia społecznego...*, op. cit., Warszawa 2008.
- Golinowska S., *O spójności, kapitale społecznym oraz europejskiej i polskiej polityce spójności*, „Polityka Społeczna” 2011, nr 5–6.
- Golinowska S., *Polityka wobec ubóstwa i wykluczenia społecznego w Polsce minionym dwudziestoleciu*, „Polityka Społeczna” 2010, nr 9.
- Golinowska S., *Polska bieda. Kryteria. Ocena. Przeciwdziałanie*, IPiSS, Warszawa 1996.
- Golinowska S., *Stan i perspektywy rozwoju społecznego kraju. Spójność społeczna: aktywność – solidarność – wsparcie*, Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, Warszawa 2011.
- Golinowska S., *Wykluczenia społeczne*, [w:] S. Golinowska, Z. Morecka, M. Styrce, E. Cukrowska, J. Cukrowski, *Od ubóstwa do wykluczenia społecznego. Badania. Koncepcje. Wyniki. Propozycje. Polska, Europa, Świat*, oprac. PBZ, IPiSS, Warszawa 2008.
- Gregg P., *The Welfare State*, George G. Harrper & Co. Ltd., London–Toronto–Wellington–Sydney 1967.
- Ellen I.G., Turner M.A., *Do Neighborhoods Matter and Why?*, [w:] *Choosing a Better Life? Evaluation the Moving to Opportunity Social Experiment*, eds. J. Goering, J.D. Feins, Urbana Institute, Washington 2003, s. 313–338.

- Gutierrez G., *Teologia wyzwolenia. Historia, polityka i zbawienie*, PAX, Warszawa 1976.
- Hagen F.E., *Introduction to Criminology*, Sage Paul, Los Angeles–London–New Delhi–Singapore–Washington 2011.
- Hall M.P., *Social Services of Modern England*, Routledge & Kegan Paul Ltd, London 1965.
- Halpern D., *Social Capital*, Polity Press, Cambridge 2005.
- Handler J.F., Hasenfeld Y., *Blame Welfare, Ignore Poverty and Inequality*, Cambridge University Press, New York 2007.
- Heilbroner R.L., *Przedmowa*, [w:] J. Rifkin, *Koniec pracy: schyłek siły roboczej na świecie i początek ery postronkowej*, Wydawnictwo Dolnośląskie, Wrocław 2001.
- Hermet G., *Przemiany populizmu*, [w:] *Populizm w Europie. Defekty i przemiany demokracji?*, red. J.M. De Waele, A. Paczeński, Oficyna Naukowa, Warszawa 2010.
- Hirszowicz M., Neyman E., *Nowa bieda w świecie obfitości*, „Kultura i Społeczeństwo” 2000, nr 2.
- History of Criminology*, ed. P. Rock, Dartmouth, Aldershot, Brookfield, Singapore–Sydney 1994.
- Hout M., *More Universalism, Less Structure Mobility: The American Social Structure in the 1980s*, „American Journal of Sociology”, May 1998, Vol. 95, No. 6.
- International Handbook of Criminology*, eds. S.G. Shoham, P. Knepper, M. Kett, CRS Press, Boca Raton, London–New York 2010.
- Jackson B., *Equality and the British Left. A study in progressive political thought, 1900–64*, Manchester University Press, Manchester 2007.
- Jahoda M., Lazarsfeld P.F., Zeisel H., *Bezrobotni Marienthalu*, Oficyna Naukowa, Warszawa 2007.
- Jan Paweł II, *Do robotników w Sao Paulo*, [w:] *Dokumenty nauki społecznej Kościoła*, cz. 2, Rzym–Lublin 1987.
- Jan Paweł II, encyklika *Centessimus annus*, 1991.
- Jan Paweł II, encyklika *Laborem exercens*, 1981.
- Jan Paweł II, encyklika *Sollicitudo rei socialis*, 1987.
- Jan Paweł II, *Ewangelia pracy*, „L'Osservatore Romano” 1981, nr 3/15, 2.
- Jan Paweł II, *Ogłoszenie do wszystkich robotników Ameryki Środkowej*, [w:] *Dokumenty nauki społecznej Kościoła*, cz. 2, Rzym–Lublin 1987.
- Jankowski B., *Łódzkie enklawy biedy – 10 lat później*, „Praca Socjalna”, numer specjalny, lipiec–sierpień 2010.
- Jarosław M., *Ubóstwo*, [w:] *Encyklopedia socjologii*, t. 4, Oficyna Naukowa, Warszawa 2002.
- Jedna Polska? Dawne i nowe zróżnicowania społeczne*, red. A. Kojder, Wydawnictwo WAM i Komitet Socjologii PAN, Kraków 2007.

- Jencks Ch., Mayer S.E., *The Social Consequences of Growing Up in a Poor Neighborhood*, [w:] *Inner-City Poverty in the United States*, eds. E. Lynn Jr., M. G.H. McGeary, National Academy, Washington 1990.
- Jones S., *Criminology*, 3rd ed., Oxford University Press 2006.
- Judt T., *Żle ma się kraj. Rozprawa o naszych współczesnych bolączkach*, tłum. P. Lipszyc, Wyd. Czarne, Wołowiec 2011.
- Kapuściński R., *Dalem głos ubogim. Rozmowa z młodzieżą*, Wydawnictwo Znak, Kraków 2008.
- Karta Praw Podstawowych Unii Europejskiej*.
- Katechizm Kościoła katolickiego*, Pallotinum, Częstochowa 1994.
- Każmierczak T., *Upośledzenie społeczne*, [w:] *Encyklopedia socjologii. Suplement*, Oficyna Naukowa, Warszawa 2005.
- Kłosowska A., *Bourdieu Pierre*, [w:] *Encyklopedia socjologii*, t. 1, Oficyna Naukowa, Warszawa 1998.
- Koch M., *Roads to Post-Fordism. Labour Markets and Social Structures in Europe*, Ashgate Publishing Company, 2008.
- Kongregacja ds. Doktryny Wiary, *Libertatis conscientia*, Rzym 1986.
- Kongregacja ds. Doktryny Wiary, *Libertatis nuntius*, Rzym 1984.
- Kośbiarz K., *PUP: pracy udawane poszukiwanie*, „Polityka”, 8 czerwca 2011, nr 24.
- Kowalik T., *System gospodarczy*, [w:] *Encyklopedia socjologii. Suplement*, Oficyna Naukowa, Warszawa 2005.
- Kubiak H., *Przyczynek do sporu o pole semantyczne nazw ‘równość’ i ‘równouprawnienie’*, [w:] *Studia z zakresu prawa pracy i polityki społecznej*, red. L. Mitrus, Nakładem Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2009.
- Kubiak S.M., *Atypowe zatrudnienie. Standardy Unii Europejskiej i ich implementacja w wybranych krajach*, rozdz. 2: *Czy zmierzchn funkcji ochronnych prawa pracy?*, niepublikowana rozprawa doktorska, obroniona w r. 2004 na Wydziale Prawa i Administracji Uniwersytetu Jagiellońskiego. Promotor: prof. dr hab. Andrzej M. Świątkowski.
- Kucharska-Stasiak E., *Sytuacja mieszkaniowa Łodzi na tle innych miast*, „Acta Scientiarum Polonorum, Administratio Locorum” 2008, nr 7 (2).
- Kula M., *Historia Brazylii*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław-Łódź 1987.
- Lewis O., *Nagie życie*, PIW, Warszawa 1976.
- Lister R., *Bieda, Sic!*, Warszawa 2007.
- Lundberg U., Amark K., *Rozwój państwa socjalnego w Szwecji w XX w.*, [w:] *Państwo socjalne w Europie. Historia – Rozwój – Perspektywy*, red. K. Kraus, Th. Geisen, K. Piątek, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2005.
- Lupton R. (2008), *‘Neighbourhood Effects’: Can We Measure Them and Does it Matter?*, „Case Paper” No. 73, Centre for Analysis of Social Exclusion, LSE, London.

- Lynch M.J., Groves W.B., *A Primer in Radical Criminology*, Harrow and Heston, New York 1986.
- Łukaszewicz D., *Rola i niedola*, „Polityka” 2011, nr 26.
- Macionis J.J., *Sociology*, tenth edition, Pearson, Prentice Hall, Upper Saddle River, New Jersey 2005.
- Makarewicz J., *Źródła przestępczości*, Lwów 1912.
- Mały słownik terminów i pojęć filozoficznych*, Instytut Wydawniczy PAX, Warszawa 1983.
- Maris R.W., *Social Problems*, The Dorsey Press, Chicago 1988.
- Markowski D., *Struktura klasowo-warstwowa*, [w:] *Socjologia w Polsce*, red. Z. Krawczyk, K.Z. Sowa, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, Rzeszów 1998.
- Markowski R., *Co poradzić Arabom?*, „Polityka”, 14 czerwca 2011, nr 24.
- Marshall T.H., *Right to Welfare and Other Essays*, London 1981.
- Mazur J., *Etapy rozwoju myśli społecznej Kościoła*, [w:] T. Borutka, J. Mazur, A. Zwoliński, *Katolicka nauka społeczna*, Paulinianum, Częstochowa–Jasna Góra 1999.
- Merton R.K., *Social Structure and Anomie*, „American Sociological Review” 1938, No. 3.
- Michalski W., *Socjaldemokratyczna Partia Niemiec*, [w:] *Partie socjaldemokratyczne Europy. Zarys encyklopedyczny*, Książka i Wiedza, Warszawa 1982.
- Mikkola M., *Social Human Rights in Europe*, Karelactio Legisactio Ltd, Helsinki 2010.
- Mill J.S., *O wolności*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1959.
- Mill J.S., *Rozważania o rządzie przedstawicielskim*, Społeczny Instytut Wydawniczy Znak, Fundacja im. Stefana Batorego, Kraków–Warszawa 1995.
- Morecka Z., Styrc M., *Przegląd i analiza wyników badań nad przyczynami, zakresem, korelatami i konsekwencjami ubóstwa w Polsce*, [w:] S. Golinowska, Z. Morecka, M. Styrc, E. Cukrowska, J. Cukrowski, *Od ubóstw do wykluczenia społecznego. Badania. Koncepcje. Wyniki. Polska, Europa i świat*, IPiSS, Warszawa 2008.
- Morrison S.E., Commager H.S. Leuchtenburg W.E., *The Growth of the American Republic*, Oxford University Press, London–Toronto 1969.
- Mueller G.O.W., *Crime and Economy: Challenge to the United Nations*, [w:] *Criminal Justice in Asia. The Quest for an Integrated Approach*, UNAFEI, 1982.
- Murray Ch., *In Our Hands: A Plan to Replace the Welfare State*, The AEI Press, Washington 2006.
- Myrdal G., *An American Dilemma. The Negro Problem and Modern Democracy*, Harper & Row Publishers, New York and Evanston 1962.
- Niessen J., *Diversity and Cohesion: New Challenges for the Integration of Immigrants and Minorities*, Council of Europe Publishing, Strasbourg 2000.
- NORC. General Social Survey 1972–2002. Cumulative Codebook. National Opinion Research Centre, Chicago 2003.

- Pacewicz P., *Równe jest lepsze*, „Gazeta Wyborcza”, 2 kwietnia 2011.
- Palska H., *Bieda i dostatek. O nowych stylach życia w Polsce końca lat dziewięćdziesiątych*, Wyd. IFiS PAN, Warszawa 2002.
- Pamiętniki bezrobotnych*, Instytut Gospodarstwa Społecznego, Warszawa 1933.
- Pamiętniki bezrobotnych*, Oficyna Wydawnicza SGH, Warszawa 2003–2008.
- Panek T., *Ubóstwo, wykluczenie społeczne i nierówności. Teoria i praktyka pomiaru*, Oficyna Wydawnicza SGH, Warszawa 2011.
- Platon, *Państwo*, tłum. W. Witwicki, Wydawnictwo Akme, Warszawa 1991.
- Pocket World in Figures 2002 Edition*, „The Economist” in Association with Profile Books, ITD., London 2002; wyd. pol. Studio Emka Ltd, Warszawa 2002.
- Polish-English Dictionary*, eds. K. Bulas, L.L. Thomas, F.J. Whitfield, Vol. II, The Kościuszko Foundation, New York 1973.
- Polska. Ale jaka?*, red. M. Jarosz, Oficyna Naukowa, Warszawa 2005.
- Potoczna M., Warzywoda-Kruszyńska W., *Kobiety z łódzkich enklaw biedy. Bieda w cyklu życia i międzypokoleniowym przekazie*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2009.
- Poverty: Opposing Viewpoints*, ed. K. Balkin, Greenhaven Press, Farmington Hills 2004.
- Praca Polska 2010*, Komisja Krajowa NSZZ „Solidarność”, Gdańsk 2010.
- Presidency Conclusions. Lisbon European Council 23 and 24 March 2000*, http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/en/ec/00100-r1.en0.htm.
- Quinney R., *Criminology. Analysis and Critique of Crime in America*, Little, Brown and Company, New York 1975.
- Rakowski T., *Łowcy, zbieracze, praktycy niemocy. Etnografia człowieka zdegradowanego*, Gdańsk 2009.
- Ravallion M., *Poverty Lines across the World*, Policy Research Working Paper 5284, The World Bank, Washington 2010.
- Recent Developments in Criminological Theory*, eds. S. Henry, S.A. Lukas, Ashgate Publishers, Ltd., 2009.
- Rector R., *America Has the World's Richest Poor People*, „Wall Street Journal”, Sept. 24, 1998.
- Rifkin J., *Koniec pracy: schyłek siły roboczej na świecie i początek ery postrynkowej*, Wydawnictwo Dolnośląskie, Wrocław 2001.
- Robotnicy opuszczają miejsca pracy*, red. J. Sokołowska, Muzeum Sztuki, Łódź 2011.
- Rowntree B.S., *Poverty. A Study of Town Life*, Macmillan, London 1901.
- Rytualny chaos. Studium dyskursu publicznego*, red. M. Czyżewski, S. Kowalski, A. Piotrowski, Ureus, Kraków 1997.
- Sachs J.D., *Common Wealth: Economics for a Crowded Planet*, Penguin Group, Penguin Books, New York 2008.
- Sachs J.D., *The End of Poverty: Economic Possibilities for Our Time*, Penguin Group, Penguin Books, New York 2006.

- Sampson R.J., *Disparity and Diversity in Contemporary City: Social (Dis)order Revisited*, „British Journal of Sociology”, Vol. 60, Issue 1 (1–31), <http://www3.interscience.wiley.com/cgi-bin/fulltext/122261218/PDFSTART>.
- Sampson R.J., Squires G.D., Zhou M., *How Neighborhood Matter: The Value of Investing at the Local Level*, American Sociological Association, Washington 2001.
- Sampson R.J., *Transcending Tradition: New Directions in Community Research, Chicago Style*, „Criminology” 2002, No. 40.
- Sartori G., *Teoria demokracji*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1994.
- Saustowicz, P., *Otwarta metoda koordynacji jako instrument walki z wykluczeniem społecznym*, „Polityka Społeczna” 2009, nr 4.
- Schaffer M., *American dreamers*, „U.S. News & World Report” 2002, Vol. 133, No. 8.
- Scharf T., *Polityka społeczna Wielkiej Brytanii: od ustawy o ubogich do ‘trzeciej drogi’*, [w:] *Państwo socjalne w Europie. Historia – Rozwój – Perspektywy*, red. K. Kraus, Th. Geisen, K. Piątek, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2005.
- Sen A., *Czy Indie dogonią Chiny?*, „Gazeta Wyborcza”, 4–5 czerwiec 2011 (prze-druk z „The New York Review Books”, 12 maja 2011).
- Sen A., *Poverty: An Ordinary Approach to Measurment*, „Econometrica” 1976, No. 44 (2), s. 219–231.
- Sen A., *Rozwój i wolność*, Wydawnictwo Zysk i S-ka, Poznań 2002
- Shaw C.R., McKay H.D., *Juvenile Delinquency and Urban Areas: A Study of Rates of Delinquency in Relation to differential Characteristics of Local Community in American Cities*, Chicago University Press, Chicago–London 1942.
- Shipliter D.K., *The Working Poor: Invisible in America*, Vintage Books, New York 2005.
- Siciński A., *Wstęp. Założenia ogólne badań stylu życia*, [w:] *Problemy teoretyczne i metodologiczne badań nad stylem życia*, red. A. Siciński, Wyd. IFiS PAN, Warszawa 1980.
- Skrzeszewski C., *Katolicka nauka społeczna*, ODiSS, Warszawa 1985.
- Skuza Z., *Nie wolno dopuszczać do koncentracji biedy!*, „Problemy Społeczne”, maj–czerwiec 2011.
- Słownik języka polskiego*, red. M. Szymczak, t. I, II, III, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1978–1979–1981.
- Smith D., *Geography and Social Justice*, Blackwell Publishers, 1994.
- Sobór Watykański II, *Gaudium et spes*.
- Sowa J., *Prekariat – proletariatus epoki globalizacji*, [w:] *Robotnicy opuszczają miejsca pracy*, red. J. Sokołowska, Muzeum Sztuki, Łódź 2011, s. 100–131.
- Sowa, J., *Prekariat – globalny proletariatus w epoce pracy niematerialnej*, [w:] *Robotnicy opuszczają miejsca pracy*, red. J. Sokołowska, Łódź 2010, s. 100–131.
- Sprawozdanie Ministerstwa Pracy i Polityki Społecznej z realizacji programu wieloletniego „Pomoc państwa w zakresie dożywiania za rok 2010 (projekt*

- z 9 maja 2011)”, <http://www.mpips.gov.pl/bip/projekty-aktow-prawnych/projekt-programow-i-inne/uchwala-rady-ministrow-w-sprawie-przyjecia-rocznego-sprawozdania-zrealizacji-programu-wieloletniego-pomocy-panstwa-w-zakresie-dozywiania-za-rak-2010-projekt-z-9-maja-2011-r>.
- Stanaszek A., *Nędzni „zbędni” – czyli o ewolucji postaw wobec ubóstwa i ubogiego*, „Kultura i Historia”, nr 11.
- Standler R.B., *History of At-Will Employment Law in the USA*, <http://www.rbs.2.com/atwill.htm>.
- Stare i nowe struktury społeczne w Polsce*, red. I. Machaj, J. Styka, Wydawnictwo UMCS, Lublin 1964.
- Stasiński M., *Brazylia chce pokonać nędzę*, „Gazeta Wyborcza”, 8–9 stycznia 2011.
- Strategia Lizbońska*, UE 2000.
- Strategia zatrudniania*, OECD 1994.
- Summner C.W., *Employment At Will in the United States. The Divine Right of Employers*, 3U, Pa., Lab. & Empl., I.65 (2000).
- Sutherland E.H., *White Collar Crime*, Dryden, New York 1949.
- Sutherland E.H., *White Collar Criminology*, „American Sociological Review”, 1940.
- Szacka B., *Wprowadzenie do socjologii*, Oficyna Naukowa, Warszawa 2003.
- Szarfenberg R., *Ubóstwo, wykluczenie, nierówność, dyskryminacja – problemy wymagające rozwiązań*, <http://rszarf.ips.uw.edu.pl/pdf/SWdodatek.pdf>.
- Szczepańska J., *Opinie na temat zasięgu biedy w Polsce*, CBOS, Warszawa 2007.
- Szczepański J., *Socjologia. Rozwój problematyki i metod*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1961.
- Sztompka P., *Socjologia. Analiza społeczeństwa*, Wydawnictwo Znak, Kraków 2002.
- Sztompka P., *Trauma wielkiej zmiany. Społeczny koszt transformacji*, ISP PAN, Warszawa 2000.
- Świat w liczbach 2002*, Wydawnictwo Studio Emka, Warszawa 2002.
- Świątkiewicz W., *Uczestnictwo w kulturze*, [w:] *Encyklopedia socjologii*. Suplement, Oficyna Naukowa, Warszawa 2005.
- Świątkowski A.M., *Amerykański dylemat równouprawnienia*, PWN, Warszawa 1989.
- Świątkowski A.M., *Charter of Social Rights of the Council of Europe. Studies in Employment and Social Policy*, Kluwer Law International, 2007.
- Świątkowski A.M., *Europejska przestrzeń społeczna*, [w:] K. Gorlach, M. Niezgodą, Z. Serega, *Władza, naród, tożsamość. Studia dedykowane Profesorowi Hieronimowi Kubiakowi*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2004.
- Świątkowski A.M., *Karta Praw Społecznych Rady Europy*, C.H. Beck, Warszawa 2006.
- Świątkowski A.M., *Liberte, Egalite i Fraternite jako idee przewodnie wykorzystane przez Radę Europy w procesach tworzenia i stosowania standardów między-*

- narodowych w zakresie praw społecznych*, [w:] H. Machińska, *60 lat Rady Europy. Tworzenie i stosowanie standardów prawnych*, Oficyna Prawa Polskiego, Warszawa 2009.
- Świątkowski A.M., *Ochrona praw człowieka w świetle przepisów prawa pracy i zabezpieczenia społecznego*, [w:] „Każdy ma prawo do...”. *Referaty i wystąpienia zgłoszone na XVII Zjazd Katedr/Zakładów Prawa Pracy i Zabezpieczenia Społecznego, Kraków 7–9 maja 2009*, red. A.M. Świątkowski, C.H. Beck, Warszawa 2009.
- Świątkowski A.M., *The European Committee of Social Rights*, [w:] *Protecting Labour Rights as Human Rights: Present and Future of International Supervision*, International Labour Office, Geneva 2007.
- Świątkowski A.M., *Zrewidowana Europejska Karta Społeczna – perspektywy ratyfikacji*, „Monitor Prawa Pracy” 2006, nr 2.
- Tanner M.D., *The Poverty of Welfare: Helping Others in Civil Society*, Cato Institute, Washington 2003.
- Tarkowska E., *Dziedziczenie biedy i wychodzenie z biedy w rodzinach byłych pracowników PGR-ów*, [w:] *Ubóstwo i wykluczenia społeczne młodzieży*, red. E. Tarkowska, IPiSS, Warszawa 2007.
- Tarkowska E., *Style życia biednych rodzin w przeszłości i w teraźniejszości: charakterystyka badania*, [w:] *Zrozumieć biednego. O dawnej i obecnej biedzie w Polsce*, red. E. Tarkowska, Wyd. IFiS PAN, Warszawa 2000.
- Tarkowska E., *Ubóstwo dzieci w Polsce*, [w:] *Ubóstwo i wykluczenia społeczne w Polsce. Polski Raport Social Watch 2010*, red. R. Szarffenberg, Warszawa 2011.
- Tarkowska E., *Życie bez pracy*, [w:] *Solidarność; wydarzenie, konsekwencja, pamięć*, red. A. Sulek, Wyd. IFiS PAN, Warszawa 2006.
- The American Heritage of The English Language*, ed. W. Morris, Houghton Mifflin Company, Boston–Dallas–Geneva–Hopewell–Palo Alto 1979.
- The Crime Drop in America*, eds. A. Blumstein, J. Wallman, Cambridge University Press, 2000.
- The New Encyclopedia Britannica*, Vol. 12, Encyclopedia Britannica, Inc., Chicago 199.
- The Oxford Handbook of Criminology*, 2nd ed., eds. M. Maguire, R. Morgan, R. Reiner, Oxford University Press, 1997.
- The World Bank, *Can Targeted Assistance Help the Very Poor? From Evidence to Policy*, Note Series 2011, No. 7, Human Development Network 2011.
- The World Bank, *The MDGs after the Crisis*, Global Monitoring Report 2010, Washington 2010.
- The World Bank, *World Development Report 2001/2001: Attacking Poverty*, Oxford University Press, New York 2001.
- Toffler A., *Zmiana władzy*, Zys i S-ka Wydawnictwo, Poznań 2003.
- Townsend P., *Poverty in the United Kingdom. A Survey of Household Resources and Living Standards*, Allen Lane and Penguin Books, London 1979.

- U.S. Census Bureau, *Census 2000 PHC-T-15, General Demographic Characteristics*, <http://www.census.gov/population/www/cen2000/phc-t15.html>.
- U.S. Census Bureau, Current Population Survey. Detailed Poverty Tables: 2001. Tables 1, 10, 16a, 20, <http://ferret.bls.census.gov/macro/032002/pov/toc.htm>.
- U.S. Department of Labor. Bureau of Labor Statistics. Tables from *Employment and Earnings*, <http://www.bls.gov/cps/#annual>.
- Ubóstwo relatywne w Polsce latach 1998–2008, „Polityka Społeczna” 2010, nr 5–6.
- Uchiyama A., *A Study on Factors of Delinquency Among Primary School Children*, Report of the National Research Institute on Police Science, 1979, No. 20.
- UN, *The Millenium Development Goals. Report 2007*, New York 2007.
- UN, *The Millenium Development Goals. Report 2010*, New York 2010.
- Unger L., *Pieśń ku chale Mao*, „Gazeta Wyborcza”, 8 sierpnia 2011.
- United Nations Development Programme, *Human Development Report 2003*, Oxford University Press, New York 2003.
- Vandamme F., *The Revision of the European Social Charter*, „International Labour Review” 1994, No. 133.
- Vold G.B., Bernard T.J., *Theoretical Criminology*, 3rd ed., Oxford University Press, New York–Oxford 1986.
- Wacquant L., *Ghettos and Anti-Ghettos: The Anatomy of New Urban Poverty*, „Thesis Eleven” 2008, Vol. 94, s. 113–118.
- Wacquant L., *Relocating Gentrification: The Working Class Science and the State in Recent Urban Research*, „International Journal of Urban and Regional Research” 2008, Vol. 32.1, s. 198–205.
- Wacquant L., *Urban Outcasts*, Polity Press, Malden 2008.
- Wacquant L., *Panishing the Poor: The Neoliberal Government of Social Insecurity*, A John Hope Franklin Center Book, 2009.
- Warzywoda-Kruszyńska W., *(Żyć) Na marginesie wielkiego miasta*, IS UŁ, Łódź 1999, 2001.
- Warzywoda-Kruszyńska W., „Oswajanie”, *biedy w trzech pokoleniach łodzian*, [w:] *Polska, gospodarka, Społeczeństwo. Studia i szkice socjologiczne dedykowane profesor Jolancie Kulpińskiej*, red. K. Doktor, K. Konecki, W. Warzywoda-Kruszyńska, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2003, s. 153–165.
- Warzywoda-Kruszyńska W., Grotowska-Leder J., *Wielkomięjska bieda w okresie transformacji (zasilkobiorcy pomocy społecznej)*, IS UŁ, Łódź 1996.
- Warzywoda-Kruszyńska W., *Tacy sami a sciana między nami*, „Gazeta Wyborcza”, 9 wrzesień 2010 r., <http://wyborcza.pl/1.76842.8349260.Bieda-sie-poglembia-Tacy-sami-a-sciana-miedzy-nami.html?as=3&startsz=x>.
- Weitzman L.J., *The Economic Consequence of Divorce Are Still Unequal*, „American Sociological Review”, June 1966, Vol. 61, No. 3.

- Welfare: A Documentary History of U. S. Policy and Politics*, eds. G. Mink, R. Solinger, New York University Press, New York 2003.
- Whybrow P.C., *American mania. Ciagle więcej, ale nigdy dość*, Wydawnictwo ter-Media, Poznań 2006.
- Widacki J., *The Spots on the Rising Sun. Essays on Japanese Crime and Punishment*, Wydawnictwo KUL, Lublin 1998.
- Wielka Encyklopedia Powszechna*, t. 17, Wydawnictwo PWN, Warszawa 2003.
- Wikström P.-O., *Question of Perception and Reality*, „British Journal of Sociology” 2009, Vol. 60, Issue 1 (56–63).
- Wiles P., *Disadvantage, Disorder and Diversity*, „British Journal of Sociology” 2009, Vol. 60, Issue 1 (75–81).
- Wilson J.Q., Kelling G.L., *Broken Windows: The Police and Neighbourhood Safety*, <http://www.manhattan-institute.org/pdf/-atlantic-monthly-broken-windows.pdf>.
- Woodward G.C., *Korupcja dyskursu politycznego; jej cztery odmiany*, [w:] *Władza i społeczeństwo*, t. 2, wybór i oprac. J. Szczupaczyński, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 1998.
- Wódz K., Łęcki K., *Nowe i stare ubóstwo na Górnym Śląsku (Ubóstwo w rejonie pogranicza kulturowego)*, „Kultura i Społeczeństwo” 1998, nr 2.
- Wójcik P., *Z rodowodu socjalistycznej polityki społecznej. Koncepcje i poglądy Stanisława Rychlińskiego*, KiW, Warszawa 1976.
- Wóycicka I., *Wydatki socjalne w latach 2000–2020*, Instytut Badań nad Gospodarką Rynkową, Warszawa 2003.
- Wrzeński J., *Wiedza prowadząca do działania*, „Kultura i Społeczeństwo” 2010, nr 3.
- Wyjaśnienia Dotyczące Karty Prawa Podstawowych (2007/C 303/02)*, Dz.U., 2009, Nr 203, poz. 1569.
- Zagórski K., Gorzelak G., Jałowicki B., *Zróżnicowania warunków życia. Polskie rodziny i społeczności lokalne*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2009.
- Zawadzki B., Lazarsfeld P., *Psychologiczne konsekwencje bezrobocia*, „Kultura i Społeczeństwo” 1993, nr 2.
- Ziegmayer V., *Państwo socjalne w Niemczech: zmiana systemu?*, [w:] *Państwa socjalne w Europie. Historia – Rozwój – Perspektywy*, red. K. Kraus, T. Geisen, K. Piątek, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2005.
- Zrozumieć biednego. O dawnej i obecnej biedzie w Polsce*, red. E. Tarkowska, Wyd. IFiS PAN, Warszawa 2000.
- Žižek S., *Od tragedii do farsy*, Wydawnictwo Krytyki Politycznej, Warszawa 2011.
- Żukowski M., *Unijna strategia integracji społecznej*, „Polityka Społeczna” 2010, nr 9.

- Żukowski M., *Wpływ Unii Europejskiej na politykę społeczną państw członkowskich*, [w:] *Polityka społeczna w procesie integracji europejskiej. Przegląd problemów*, red. A. Rączaszek, W. Koczur, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej im. Karola Adamieckiego w Katowicach, Katowice 2009.
- Życie po zmianie. Warunki życia i satysfakcje Polaków*, red. K. Zagórski, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2009.
- Życ i pracować w enklawie biedy*, red. W. Warzywoda-Kruszyńska, IS UŁ, Łódź 1998, 2001.

Netografia

- <http://www.stat.gov.pl/opracowania.zbiorcze/mały..rocznik..sat/2006/index.htm>.
- <http://2010againstopoverty.europa.eu>.
- <http://pl.Wikipedia.org/Wiki/GustavoGuti%C3%A9rez>.
- http://pl.wikipedia.org/wiki/Minimum_egzystencji.
- <http://quickfacts.census.gov/qfd/index.html>.
- <http://www.2010againstopoverty.eu>.
- <http://www.bea.doc.gov>.
- www.przeciw-ubóstwu.brpo.